ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOLOGICA 1/2024

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

PHILOLOGICA 1/2024

Petr Mareš (ed.)

UNIVERZITA KARLOVA
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM

Editor: Petr Mareš (Univerzita Karlova)

http://karolinum.cz/journals/philologica

© Univerzita Karlova, 2024
ISSN 0567-8269 (Print)
ISSN 2464-6830 (Online)

OBSAH

Paměť oboru: Šmilauer – Hausenblas – Stich 2023 (Petr Mareš) 7

Články

Oldřich Uličný: Vladimír Šmilauer, Karel Hausenblas a Alexandr Stich v roce 2023. Osobnosti a jazykovědné dílo 11

Jana Hoffmannová: Medailony, nekrology, vzpomínkové texty (psané třemi jubilanty a o třech jubilantech) 23

Josef Ernst: Příspěvek Alexandra Sticha a Vladimíra Šmilauera k výzkumu české vojenské terminologie 35

Jarmila Panevová – Patrice Pognan: Šmilauer – Tesnière – závislostní syntax 43

Vít Boček: Role Vladimíra Šmilauera v etymologickém slovníku Václava Machka 47

Václav Blažek: Mže a hydronyma jejího povodí ve světle etymologie 59

Juraj Dolník: „Rozumný“ prístup k jazykovej kultúre 71

Kamila Mrázková – Jiří Homoláč: Filologie – věc veřejná 83

PAMĚŤ OBORU: ŠMILAUER – HAUSENBLAS – STICH 2023

V roce 2023 jsme si připomínali výročí tří významných osobností pražské bohemistiky, profesorů na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy: Vladimíra Šmilauera (1895–1983), Karla Hausenblase (1923–2003) a Alexandra Sticha (1934–2003). Každý z těchto badatelů a učitelů zásadním způsobem přispěl k rozvoji české lingvistiky (navíc má jejich dílo nezanedbatelný dosah i pro literární vědu a další disciplíny). V. Šmilauer se po mnoho let vědecky i pedagogicky zabýval českým jazykem v celé jeho šíři; připomenutí si zaslouží alespoň jeho rozsáhlá práce o syntaxi (*Novočeská skladba*, 1947, 1966). Neméně podstatný byl jeho přínos pro českou (a také slovenskou) onomastiku. K. Hausenblas dlouhodobě propracovával otázky teorie stylu a stylové analýzy, průkopnicky studoval výstavbu textů a rysy komunikace (a je mimo jiné autorem četných prací o jazyce a stylu umělecké literatury); velmi podnětné a myšlenkově pronikavé jsou ale také např. jeho příspěvky pojednávající o syntaxi či morfologii. Konečně sféru odborných zájmů A. Sticha představovala zejména teorie a vývoj spisovného jazyka, jazyková kultura, stylistika, textologie a editologie, jazyk a literatura od období baroka až do 20. století. Stich si výrazně všímal i slavistického kontextu. Jeho badatelská činnost byla pevně spojena jak s výukovým, tak s popularizačním a publicistickým působením.

Tato koncentrace bohemistických jubileí se stala impulzem pro uspořádání konference Paměť oboru: Šmilauer – Hausenblas – Stich 2023, která se uskutečnila na Filozofické fakultě UK 9. a 10. listopadu 2023. Na její organizaci se spolu s Filozofickou fakultou (Ústav českého jazyka a teorie komunikace, Ústav české literatury a komparatistiky) podílela Pedagogická fakulta UK (katedra českého jazyka) a Ústav pro jazyk český AV ČR. (Konferenci předcházelo vzpomínkové setkání, konané v rámci pořadů Kruhu přátel českého jazyka, jenž je trvale spojen se jménem V. Šmilauera.)

Konference si kladla několik cílů: Na jedné straně chtěla upozornit na nepomíjející význam a záslužnost díla zmíněných osobností, přispět k hlubšímu poznání jejich rozmanitých odborných aktivit a podpořit reflexi jejich vědeckého a pedagogického odkazu. Na druhé straně se obracela k současnému kontextu, měla ukázat, jak se navazuje na to, co uvedení tři badatelé vykonali, jak se dále rozvíjí uvažování o tématech a problémech, jimiž se zabývali. Celkově tak byl kladen důraz na paměť a kontinuitu oboru, na to, jak se myšlení a zkoumání v oblasti bohemistiky (a příbuzných disciplín) utváří a proměňuje v produktivním dialogu s minulostí.

Během dvou dnů konference bylo postupně předneseno devatenáct referátů. Toto číslo časopisu *AUC Philologica* obsahuje texty, které vznikly jako rozšířená písemná verze osmi

z nich. Byly sem zahrnuty příspěvky, jež pojednávají o všech třech jubilantech, případně o dvou z nich, dále články, které jsou spojeny s vědeckou činností V. Šmilauera, a konečně část z textů, jež byly inspirovány idejemi a pracemi A. Sticha. Další články vycházející z konferenčních referátů budou publikovány v jednom z příštích čísel *AUC Philologica*.

Nejobecněji je pojato zamyšlení Oldřicha Uličného. Autor nahlíží na život, dílo a působení V. Šmilauera, K. Hausenblase a A. Sticha z perspektivy roku 2023, charakterizuje je jako osobnosti české vědy a shrnuje jejich přínos pro rozvoj bohemistiky a obecněji lingvistiky. V návaznosti na přístupy tří klasiků bohemistiky pak Uličný popisuje a hodnotí současnou situaci českého jazyka, způsoby jeho zkoumání a pojímání výuky češtiny ve škole.

Naproti tomu Jana Hoffmannová zvolila specifický a záměrně „úzký" pohled. Bází pro její zkoumání se staly drobné příležitostné texty, medailony, nekrology či osobní vzpomínky. Analýza rysů, kterými se vyznačuje rozsáhlý soubor vybraných textů, přispívá k budování „paměti oboru" dvojím způsobem: Na jedné straně ukazuje, jak se V. Šmilauer, K. Hausenblas a A. Stich vyjadřovali o různých dalších badatelích, na druhé straně dokládá, jak byli sami charakterizováni jinými autory, nejednou vlastními žáky.

Rakouský odborník na problematiku vojenské terminologie Josef Ernst připomíná, že se V. Šmilauer a A. Stich nepominutelně zasloužili i o rozvoj a výzkum této dílčí oblasti slovní zásoby. Šmilauer se v období mezi světovými válkami velmi důkladně zabýval otázkami budování a systematizace českých termínů ze sféry vojenství, Stich později upozornil, že se tato terminologie začala utvářet už v 19. století v rámci rakouské armády.

Následující skupina příspěvků se obrací k mnohotvárnému dílu V. Šmilauera. Jarmila Panevová a Patrice Pognan porovnávají Šmilauerovo pojetí závislostní syntaxe češtiny a obecný model založený na pojmu *valence*, který rozpracoval francouzský lingvista Lucien Tesnière. Vít Boček probírá podíl V. Šmilauera na přípravě *Etymologického slovníku jazyka českého a slovenského* od Václava Machka (1957); Šmilauerův posudek a připomínky k mnoha heslům podstatně přispěly ke zdokonalení slovníku. Článek připomínky pečlivě klasifikuje a komentuje též Machkovy reakce na ně. V návaznosti na Šmilauerovy zásadní výklady o původu hydronym podává Václav Blažek etymologickou analýzu jmen západočeských řek *Mže* a *Úhlava* a poukazuje na to, že je sice lze vysvětlovat jako slovanská, avšak můžeme také uvažovat o tom, že šlo o adaptaci předslovanských, západogermánských říčních jmen.

Bratislavský lingvista Juraj Dolník vychází z podnětů, které skýtají myšlenky A. Sticha věnované jazykové kultuře, a rozvíjí reflexi o „rozumném" přístupu k ní, jenž vychází z preferování toho, co je pociťováno jako přirozené, a staví se do protikladu k intervenční tradici. V závěrečném příspěvku tohoto čísla probírají Kamila Mrázková a Jiří Homoláč Stichovy publicistické texty, uveřejňované od počátku devadesátých let, z hlediska jejich funkcí, stylu a smyslu a poukazují zejména na takové rysy, jako je zvýrazněná rétorická výstavba či persvazivní působení.

Petr Mareš
petr.mares@ff.cuni.cz
doi: 10.14712/24646830.2024.13

ČLÁNKY

2024 ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE PAG. 11–21
PHILOLOGICA 1

VLADIMÍR ŠMILAUER, KAREL HAUSENBLAS A ALEXANDR STICH V ROCE 2023 OSOBNOSTI A JAZYKOVĚDNÉ DÍLO

OLDŘICH ULIČNÝ

ABSTRACT
Vladimír Šmilauer, Karel Hausenblas and Alexandr Stich in 2023: Personalities and their scientific work
In present article we tried to capture the scientific and personality traits of three Czech and Czechoslovakian linguists who co-created our linguobohemistics in an unforgettable way. We remember Vladimír Šmilauer as a great syntactician with other broad-based linguistic interests, we see Karel Hausenblas as the creator of a new stylistic theory. On the other hand, Alexandr Stich is for us not only a modern philologist and one of the most important historians of the development of the Czech language. We also examine how our current linguobohemistics has changed since their time and how they would appreciate our progress and criticize our debts.

Keywords: Vladimír Šmilauer; Karel Hausenblas; Alexandr Stich; linguistic heritage of the three jubilants; the current state of Czech language and linguistics; language teaching methodology; school didactics of Czech and its relation to linguistics

1. Úvod

O životě a díle tří velikánů české a československé jazykovědy vzpomínaných roku 2023 už bylo napsáno sdostatek oslavných statí a i řada nekrologů, nemá tedy význam, abychom je zde opakovali či shrnovali. Z dnešního našeho hlediska je významné, jaké mělo jejich dílo dosah nejen pro naši jazykovědu v průběhu jejich aktivního života, ale jak se projevuje zejména v nás, v jejich pokračovatelích a často v jejich žácích či žácích jejich žáků po odchodu těchto velkých mužů z tohoto světa. Tímto směrem bych také rád vedl toto své – samozřejmě subjektivní – zamyšlení: Jak by tito velikáni naší lingvistiky a filologie asi hodnotili dnešní lingvobohemistiku, co by ze své perspektivy viděli jako přínosné, resp. i co kritického by mohli přinést.

Poněkud nevesele vychází toto zamyšlení od výročí úmrtních. Od úmrtí Karla Hausenblase a Alexandra Sticha uplynulo dvacet let, Vladimír Šmilauer odešel už před čtyřiceti lety. Na druhé straně K. Hausenblas z veřejného jazykovědného života odešel krátce po převratu v roce 1989. Dosah jazykovědného díla je však u všech tří dodnes obdobný: Každý syntaktik, zvláště začínající, sáhne dodnes po Šmilauerově *Novočeské skladbě*

https://doi.org/10.14712/24646830.2024.14

© 2024 The Author. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

(Šmilauer 1966), stylistik po Hausenblasovu výboru *Výstavba jazykových projevů a styl* (Hausenblas 1972) a lingvista se zájmem o literární vědu a historii po Stichových knihách *Od Karla Havlíčka k Františku Halasovi (lingvoliterární studie)* (Stich 1996a) nebo *Jazykověda – věc veřejná* (Stich 2005).

2. Co mají naši autoři osobnostně společné a v čem se liší

Jde jednoznačně o múzické osobnosti. Všichni tři mají společný zájem o beletrii, a to jak o prózu, tak o poezii. Z jejich životopisů je znám už mladistvý zájem čtenářský, prožívání poezie a pozdější následné analytické výkony lingvoliterární. Ale aspoň u dvou z nich je znám zájem o hudbu, nejen zájem posluchačský, ale i aktivně hudebnický. Je známo Hausenblasovo nadšení pro symfonickou hudbu, jeho houslistické výkony i účinkování v pěveckém sboru, jak o tom sám píše v *Chybách lingvistových* (Hausenblas 2003, 13–20). Zaznamenány byly Stichovy kytarové exhibice při předvádění blues či písní Voskovcových a Werichových, jeho zájem o džez a dokonce radostné tance s posluchačkami – doložitelné svědky i fotografiemi. To všechno jsme s našimi společnými studenty zažili při nejednom neformálním podniku po vždy velmi plodných jednáních na studentských workshopech, i jinde. Domnívám se, že výrazný zájem o literární tvorbu může někdy i pomoci lingvistovi k pochopení emocionálních a estetických funkcí jazyka v životě jednotlivce i společnosti.

2.1 V této souvislosti se při srovnávání děl a osobností našich jubilantů nabízí paralela s tvorbou v oblasti tzv. artificiální čili vážné hudby: Srovnání bude subjektivní a vyplývá z vlastního prožitku obou aspektů. Dílo Vladimíra Šmilauera mi připomíná Bachovy sonáty, partity a fugy a co do místa Lipsko Bachovy doby. Je to hudba čistého řádu, pevnosti a důrazu na formu, přitom však pracující s materií schopnou vyjádřit i probudit emoce a estetický prožitek. Jde ovšem o prožitek plynoucí hlavně z řádu či struktury autorova ztvárnění materie a v jazykovědné oblasti to připomíná koncepci prožívání jazyka, jak je známe od B. Trnky a F. Daneše (srov. např. Daneš 2009). V psychologické oblasti jde pak o starší pojem tzv. intelektuálních citů, tedy o pocit obdivu a radosti z dokonalosti světa a vlastního poznání této dokonalosti (Uličný 1971). Tak na mě vždy působila zejména *Novočeská skladba*, jejíž výtisk je stejně ohmataný a ve hřbetu povolující, jako jsou ohrané staré vinyly s klasickou hudbou kupované kdysi za levný peníz v dávné prodejně Sovětské knihy.

2.2 Naproti tomu dílo Karla Hausenblase je pro mě srovnatelné s hudbou Stravinského nebo Prokofjeva a s paralelou Paříže či Petrohradu předbolševické doby. V Hausenblasových geniálních výkladech stylu a v inovacích jejich popisu shledávám stejnou hloubku i eleganci jazykového výrazu jako v citované postromantické hudbě. Hausenblasův styl je projevem jeho výrazné osobnosti – neboť čím jiným je styl než sebevyjádřením, a to i v prostředcích lingválních i lingvistických a v jejich výběru či volbě? Expresivita Hausenblasova až esejistického osobního stylu je tedy přidaná hodnota k jeho exaktnímu myšlení (to ovšem nemůže chybět ani tvůrci hudebního díla), které se projevuje v jeho

pracích o české gramatice a v našich souvislostech i v zájmu o práce Vladimíra Šmilauera, srov. dále zde v odst. 3.2. Hausenblasův výklad stylu je funkční v tom nejryzejším slova smyslu a ukazuje ho jako významného pokračovatele Pražského lingvistického kroužku. Objevné jsou jeho nové funkční styly, jako styl naučný, ale i nové stylové činitele (srov. Marešovu úvahu o tématu v *AUC Philologica* 2024/3).

2.3 A konečně dílo Stichovo vnímám jako paralelu spíš k Dvořákově než ke Smetanově hudbě, hodně společného má také s odkazem Vítězslava Nováka a s lidovou písní. Asociace se takto nabízejí na základě Stichova vlastenectví i rozhleděnosti po světě, zvláště slovanském, a také z jeho syntézy lingvistiky a literární vědy v novou filologii. Paralelou je tu Dvořákovo češství i obecně lidská srozumitelnost jeho hudby, dále pak synkretický charakter folklorní písně, tj. neoddělitelnost hudby a slova, stejně jako pro Alexandra Sticha byla neoddělitelná krásná literatura a její jazyk. Z relevantních míst pak se asociují jeho Žinkovy a dále slovinská Ljubljana. Alexandr Stich byl dělník na vinici filologie a archeolog vnějších dějin češtiny.

3. K lingvistickým aspektům díla našich velikánů

3.1 Vladimír Šmilauer

O jeho životě včetně zaujetí pro múzu literární napsala prof. Martina Šmejkalová knihu (2015), která širokým záběrem historika vědy podává v relevantních dějinných souvislostech život tohoto Gebauera naší doby. Nemohu přidat žádné životopisné doplňky, jen se hluboce skláním nejen před objektem, nýbrž i autorkou knihy. Na druhé straně si přece jen troufám zamyslet se nad Šmilauerovou metodologickou výbavou, protože občas čteme o jeho údajném pozitivismu jako metodologickém východisku a přístupu k jazyku. Domnívám se, že jde o velké zjednodušení, a podle mého názoru je pochybné mluvit o pozitivismu i např. v díle Jana Gebauera nebo Oldřicha Hujera. Všichni naši tzv. jazykovědní pozitivisté totiž hlásají sepětí jazyka s národem, pečují o jazykovou správnost a vyzvedávají krásu mateřského jazyka. Jde jim ovšem o správnost spisovného jazyka, avšak i to je v rozporu s pojetím obecněvědní pozitivistické metody, ježto ta odmítá jakékoliv metafyzické, tj. hodnotové poznání skutečnosti (srov. k filozofii Ernsta Macha Holzbachová 2001). Prof. Šmilauer se na jedné straně jeví jako jazykovědec přísně empirický a deskriptivistický, na druhé straně i on mluví o kráse češtiny a potřebě jazykové správnosti (např. Šmilauer 1963). Přitom uznává nutnost jazykového vývoje, nestojí tedy na pozicích brusičských; je však zřejmé, že ve vztahu k jazykovědné terminologii se vyslovuje jako purista. Je nepřítelem jakéhokoliv deduktivismu, ale ve jménu jazykové správnosti aplikuje na problém srozumitelnosti textu postup, který bychom mohli dnes nazvat permutačním testem, tj. změnu slovosledu, srov. citovanou práci (Šmilauer 1963). Dále např. přiznává kategorii doplňku transformační vztah s větou inkorporovanou – samozřejmě bez termínu – jen u přechodníků, v jiných případech však zůstává opět jen u struktury povrchové. Atd. Měli bychom tedy zde mluvit o jednotlivých prvcích různých metodologických přístupů a o jejich syntéze, nikoliv o vědeckém pozitivismu jako v jistém stupni odsudku či distanci.

Vladimír Šmilauer byl též muž praxe a bez proklamací také zastánce metodologické interdisciplinarity. Jeho planimetrické znázorňování syntaktických vztahů (Šmilauer 1958), známé i z prací Harrisových nebo u nás z koncepce funkčního generativního popisu jazyka v podobě matematické teorie grafů, bylo v jeho době známé nejen z rovinné geometrie, ale i z aplikované oblasti geodetické. Také mezinárodní desetinné třídění, MDT, tento univerzální třídicí systém, který byl knihovníkem Deweyem použit už roku 1876, vypovídá o autorově odvaze sáhnout po vymoženostech jiných věd. Konečně pak Šmilauerův důraz na jazykovou praxi se projevoval zejména ve snaze o popularizaci jazykovědné bohemistiky, ve starosti o výuku češtiny v základním a středním školství (Šmilauer 1980) a v péči o univerzitní žáky.

3.2 Karel Hausenblas

Jeho význam pro vývoj stylistiky v českém, slovenském i slovanském prostředí vědeckém i aplikovaném je dostatečně znám a popsán, hlavně zásluhou pražských fakultních stylistiků A. Macurové a P. Mareše (srov. Hausenblas 2003). Rád bych ale poukázal na jinou, první snad stránku vědeckého zájmu tohoto předního představitele československé lingvistické školy, která často zůstává poněkud ve stínu vyzdvihování jeho zásluh o rozvoj naší stylistické teorie, a to je zájem o gramatickou stránku češtiny. Karel Hausenblas byl člověk mnoha zájmů, ale jeho popis gramatické struktury češtiny je významný a bez něho by popis češtiny byl velmi ochuzen. Mám na mysli především jeho knihu *Vývoj předmětového genitivu v češtině* a z téhož roku velkou práci o syntaktické závislosti (srov. Hausenblas 1958a, 1958b). Kniha o genitivu přináší syntézu všech předchozích metodologických přínosů s náznaky uplatnění historicko-srovnávací metody, zřetel k nářečním a folklorním textům, ale také soustavné zkoumání stylové platnosti genitivních konstrukcí ve starších i novějších českých textech. V tom byl autor průkopníkem, stejně jako v důsledném uplatňování popisu genitivních konstrukcí v syntaktických souvislostech; dnes bychom mluvili o morfosyntaxi. Připomeňme dále stati o tzv. slovesné kategorii výsledného stavu (Hausenblas 1963), studie o číslovkách (zvláště Hausenblas 1986), recenzi Šmilauerovy *Novočeské skladby* v *Naší řeči* (Hausenblas 1967)a řadu autorových posudků a úvah shromážděných mj. ve sborníku *Miscellanea* z r. 2003: Pak vidíme lingvistu Karla Hausenblase nejen jako tvůrce nové stylistické teorie, ale také jako morfologa a syntaktika.

3.3 Alexandr Stich

Alexandr Stich se od obou předešlých našich velkých předchůdců liší svým výrazným filologickým zaměřením, i když oba další dnešní jubilanti se zkoumání jazyka beletrie, jak jsme uvedli, dostatečně věnovali. Lingvistickou „systematiku", jak říkával, kolega Stich ve velké oblibě neměl, ústavní práci na tvoření slov však konal v rámci pracovních povinností objevitelsky (srov. Stich 1986). Filologii, ke které ho vždy srdce táhlo, věnoval však podstatně více času a publikačního prostoru a dále se významně od obou zmíněných autorů liší také v činnosti ediční, kde vyvinul vlastní postupy. Jeho hlavní přínos z hlediska vnějšího vývoje jazyka vidíme v narušování zažitých představ o tzv. době temna v rámci češtiny střední doby (Stich 1996b).

3.3.1 I z běžného života, natožpak z historie rodin, národů a států známe případy falešného vědomí, tradování falešných poznatků o lidských i historických osudech a činech. Až donedávna byl tradován další mýtus, a to rozpor v názorech na budoucnost češtiny mezi generacemi Dobrovského a Jungmannovou. Také jsme se až donedávna učili ve škole o postupné likvidaci českého národního života, kultury a jazyka v období od násilné rekatolizace po třicetileté válce až do doby národního obrození. Tato historická skutečnost byla, jak známo, místy spojená s pokusy o germanizaci českého obyvatelstva v rakouské říši a vyvrcholila tereziánskou reformou z roku 1774 známou jako *Allgemeine Schulordnung, Všeobecný školní řád*. Germanizátoři ale zapomněli na český vesnický a maloměstský lid, na jeho učitele a vlastenecké kněze s jejich i tištěnými promluvami, kteří češtinu drželi a udrželi. Je zásluhou i Alexandra Sticha a jeho družiny, že vnesli do černobíle viděného období tzv. temna kus světla a odhalovali nuance této situace jak v projevech jednotlivců, tak dokonce i v oficiálních úředních dokumentech. Alexandr Stich se těmto protimluvům věnuje ještě i v období nuceného normalizačního odchodu do filologického ústraní. V roce 1988 vydává v nakladatelství Československý spisovatel spolu s Jaroslavou Janáčkovou velkoformátovou popularizační publikaci *Chvála české řeči*, kde cituje dekret Marie Terezie z roku 1763 (!!!) o úpadku znalosti češtiny na úřadech s výzvou, aby „[…] vyrůstali dokonale vycvičení jinoši, kteří jsouce české a německé řeči znalí, úplně schopni byli dostupovati na uprázdněná místa soudních stolic, úřadů, kanceláří a jiných míst […]". Tento přístup germanizační charakter jistě nemá, i když je skutečností, že za pár let nato vychází citovaný germanizační výnos o výlučně německé výuce ve školství. Podstatné však je, že domácí ideový a dějinný koncept údajného neustálého boje se zlovolnou německou či rakouskou přesilou a útlakem nebo s ještě horšími jezuity dostává přesnější a detailnější obrysy a také přináší aspekt profitu soužití s Němci.

Rád konstatuji, že existují následovníci tohoto rozbíjení mýtů o vývoji češtiny. Je potěšitelné, že na éru nového pojetí vnějších dějin češtiny navazuje mladší generace lingvistů, Stichových žáků (Alena A. Fidlerová, Ondřej Koupil) i kolegů z jiných univerzit. Jmenujme brněnskou a vídeňskou Taťánu Vykypělovou, olomoucko-pražského Roberta Dittmanna a olomoucké badatele Ondřeje Bláhu a germanistu Karstena Rinase (srov. Rinas et al. 2023; Dittmann – Uličný 2013; Dittmann 2015). Ti všichni důslednou badatelskou prací odhalují pro různá období tzv. střední doby češtiny podrobnosti, které uvedené generalizace narušují a obraz vývoje češtiny zpřesňují.

Alexandr Stich vždy rozlišuje, a hlavně odmítá staré generalizace. Odmítá přijmout ideu úpadku češtiny i české literatury 18. století, a jak výstižně konstatuje Jan Hon (2014, 120), „[…] dotekem s žánry fikčního vyprávění byly podle Sticha právě překlady tzv. knížek lidového čtení. Pro Sticha představovalo toto zjištění především problém ‚lingvoliterární', totiž otázku, jak se utvářely stylistické prostředky fikčnímu vyprávění vlastní."

Ideologii prvorepublikového a komunistického sociálního, národnostního a jazykového temna (Jirásek sám své *Temno* údajně označoval za beletrii) rozkrývá Stich svou důslednou literárněhistorickou i jazykovědnou analytickou prací, na druhé straně se však zastává Jiráska jako prozaika v polemice se Šaldovými odsudky (Stich 2021):

> Jirásek je velký jazykový modernista, větší než mnohý z jeho modernistických a postmodernistických kritiků a odmítačů. Dokázal zdánlivě nemožné: propojil nenápadně prostou

dorozumívací větu životní každodennosti, odposlouchanou v dětství z téhož pramene, z něhož čerpala Božena Němcová, se vznosnou větou náboženské literatury, a to vše umocnil váhavou, přerušovanou, zajíkavou, někdy nedokončovanou větou moderního intelektuála, který ztratil svou jistotu a samozřejmost.

4. Tři jubilanti a současná jazyková a jazykovědná situace češtiny

4.1 Dnešní situace češtiny a lingvobohemistiky – klady a zápory

Nesporným kladem naší lingvobohemistiky jsou velká díla redigovaná z akademického Ústavu pro jazyk český a velmi často personálně spojená s fakultami a dalšími pracovišti. Lingvistickou práci s materiálem usnadňují významné technologické změny, jako je elektronizace klasických slovníků, vznik novočeského i staročeského korpusu jazykových dat o češtině, pořizování důležitých jazykových příruček pro veřejnost, elektronický slovník akademický a nářeční i staročeský vokabulář webový. Dále sem patří velké práce historické, vydání akademické gramatiky a další knižní publikace. Vznikají také střediska nových metodologických přístupů k jazyku a jeho užívání v návaznosti na zahraniční inovace, interdisciplinární obory a mnoho jiného.

Záporem je podle mého názoru především nedostatek zájmu o stav současné mluvené spisovné češtiny, resp. zájmu o tzv. jazykovou kulturu, a nedostatek zájmu lingvistů o češtinu ve vztahu ke škole a školství. Domníváme se, že se čeština dostává do nové jazykové (i jazykovědné) situace. Spisovná čeština se pomalu odsouvá do psané oblasti, protože podmínky pro její mluvenou podobu se stále zužují. Jde o úbytek mluvených komunikačních situací považovaných za oficiální a veřejné, pro které donedávna byla spisovnost uzuálně vyžadována. Tento jev má několik příčin. Především jde o vývoj společnosti ve směru k individualismu a nechápání a odsouvání kolektivních hodnot, k nimž spisovný jazyk a jeho znalost nepochybně patří, a dále s tím související nezájem a neschopnost pěstovat mluvený spisovný jazyk ve školství, zvláště v Čechách. Z různých stran slyšíme od publicistů, sociologů i běžných lidí, že společnost upadá (Strouhal 2013); Alexandr Stich tu mluvíval i psal o póvlizaci společnosti; jemnější a sociálně méně sporný by asi byl výraz infantilizace či barbarizace. Americký sociolog Kennedy to vyjádřil sloganem, že veřejný život v USA trpí druhořadostí a vulgaritou – co bychom asi řekli o situaci u nás? Na druhé straně nám chybějí tzv. směrodatní veřejní mluvčí (termín K. Hausenblase), tj. společenská elita, která by byla vzorem v užívání spisovné češtiny ve veřejných mluvených projevech. Už dávno se konstatuje, že nejen na základních a středních, nýbrž i na vysokých školách, zvláště pražských, se velmi často vedou přednášky v češtině nespisovné a v AV ČR se namnoze takto konají i obhajoby vědeckých prací a veřejná vystoupení. Z dalších oblastí uveďme některé spontánní veřejné projevy řady lékařů, výtvarníků a dalších umělců, o politicích nemluvě; za všechny jmenujme některé veřejné projevy europoslance Saši Vondry nebo sociologa Daniela Prokopa s výrazně nespisovnými a nekultivovanými mluvními výkony. Ke geograficky vyrovnané zvukové stránce mluvené spisovné češtiny nepřispívá dále čím dál častější výskyt nespisovné pražské výslovnosti

rozhlasových a televizních moderátorů a reportérů, poslanců a ministrů, jakož i herců, hraničící občas s nesrozumitelností.

Ústav pro jazyk český není schopen na tyto problémy účinně reagovat, srov. stať jeho ředitele z r. 2013:

> V současné době reálně pociťujeme úpadek zájmu o jazykovou kulturu u mladých začínajících lingvistů, je obtížnější sehnat pro oddělení jazykové kultury pracovníka, který by se s disciplínou hlouběji vnitřně identifikoval a její otevřené problémy považoval za výzvu k řešení spíše než za důvod k zavržení disciplíny samé. (Prošek 2017, 102, stať z projektu ukončeného 2013)

Koordinovaný výzkum mluvené češtiny, a to ve městech, byl naposledy a v menším měřítku podniknut v režii prof. Jaromíra Běliče (Bělič 1962) v šedesátých letech, k výzkumu mluvené češtiny spisovné nedošlo podle mých znalostí vůbec. Přitom do spisovné mluvy pronikají především nápadnější nespisovné prvky morfo(no)logické, které nepochybně nelze chápat jako tzv. hovorové či konverzační. Např. i kultivovaní mluvčí z Čech v interview televizních i rozhlasových opouštějí dlouhé *é* a užívají obecněčeské *ý*, nikoli však *ej* z *ý*. Zdá se, že fonologické zákony tu přestávají platit a morfologická hodnotová hlediska se jim nadřazují. Vysvětlení se skrývá v komplexním pohledu na současný vývoj češtiny v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, takovými problémy se však dnešní lingvobohemistika nezabývá.

V erozi souboru komunikačních situací vyžadujících užití „staré" spisovné morfologie vidím jisté nebezpečí pro státní uspořádání. Část mluvčích z Moravy a Slezska by totiž *ý* z *é* jako spisovné jen obtížně absorbovala, protože ho chápe jako české nářeční. Mohlo by tedy v budoucnosti možná nikoli příliš vzdálené takto dojít k dualismu spisovné češtiny, což pro stát není nikdy výhodné. Řešením je zlepšení výuky češtiny na základním a středním školství a změna školského zákona ve znění jeho poslední novely, kde se mluví o vyučovacím jazyce terminologicky nikoli jako o spisovné češtině – srov. *Školský zákon 2023* (561/2004 sb.) – část první – obecná ustanovení (§ 13 – § 15) § 13: Vyučovací jazyk 1. „Vyučovacím jazykem je jazyk český".

Tato formulace jako z 19. století ukazuje, jak málo profesionální máme zákonodárce a jejich úředníky. Že „jazyků českých" máme pořád ještě dost, stát dosud nepochopil, takže učitelé všeho druhu a jejich žáci užívající ve vyučovacím „jazyku českém" češtinu nespisovnou jsou dokonce i z hlediska právního nenapadnutelní.

4.2 Čeština a škola, lingvobohemistika a didaktika českého jazyka

Současnému dění ve školství a v situaci výuky češtiny by se naši pánové profesoři asi podivovali. Ministři školství se střídají velmi rychle, reformy se slibují, ale veřejnost včetně odborné slyší jen řeči o redukci učiva a o zákazu tzv. biflování, tj. učení zpaměti, zatímco vláda volá po zkvalitnění vzdělání, abychom neprodukovali jen dělníky ke strojům, nýbrž kvalifikované odborníky pro (zbytek) 21. století. Není divu, že svou příležitost cítí různí magnáti a nabízejí stále více soukromých škol. Amerikanizace našeho školství? Nízká úroveň základního a středního školství a proti tomu soukromé školy pro nadané

a/nebo bohaté děti? Určitě prof. Šmilauer i Karel Hausenblas by pozvedali hlas a Alexandr Stich jakožto vnitřním založení v podstatě sociální demokrat a muž usilující o povznesení národa by ze své pozice protestoval velmi důrazně. Jaké vyhlídky v tom má výuka češtiny a jak se k tomu staví česká didaktika?

4.2.1 Za všechny výkony ve prospěch místa češtiny ve školství a pro rozvoj didaktiky češtiny, o kterém obsáhle píše v citované monografii M. Šmejkalová (2015), vyzvedněme Šmilauerovy zásluhy o školskou jazykovědnou terminologii ještě za druhé světové války a dále. Jeho odpor k terminologickému „černokněžnictví" by se ovšem v dnešních pedagogizovaných didaktikách mohl uplatnit velmi výrazně, byť ne vždy oprávněně. Prof. Šmilauer učivo o češtině uměl vykládat, a to nejen pro bohemisty, protože sám na školách učil.

4.2.2 Pokud jde o zájem K. Hausenblase o školu, často se cituje jeho článek o „nalepování vinětek" (1965–1966) místo větného rozboru. Jeho závěry platí dodnes, jen by se chtělo dodat, že dobří žáci „vinětku", tj. název větného členu, nalepí, protože už nemusí sledovat analytický proces, který by jim v syntaktické dvojici odhalil jak některé aspekty její hloubkové struktury, tak specifické disjunkce morfologického vyjádření syntaktické závislosti. Tento typ žáka totiž už věc řeší zkráceným procesem poznávání, horší či jinak orientovaný žák zase analytickou proceduru chápe možná pomaleji. K tomu dobře přispěl Karel Hausenblas svou statí (1958b), která však bohužel v učebnicích a výkladech metodických nenašla svůj odraz – srov. však Uličný et al. 1997–2001. Podotýkáme, že velkou pomůckou může být výklad algoritmizovaný – v šedesátých letech minulého století byl konstatován pokrok v klasifikaci tohoto učiva u horších žáků až o jeden stupeň (Uličný 1974). Nověji byl před několika lety podniknut pokus o aplikaci tohoto přístupu v práci Romany Wagnerové (2018). Některé novější didaktiky však tento přístup přímo nebo nepřímo odmítají (Štěpáník et al. 2020), srov. dále odst. 4.3.1. Karel Hausenblas je také znám svými výroky o nutnosti zapojit lingvisty do školské problematiky bohemistické, sám se pak školní češtině věnoval v časopiseckých článcích.

4.2.3 Alexandr Stich věren svému lidskému založení se škole věnoval cele vlastně víc než polovinu života. Po krátké epizodě na průmyslovce a jedenáctiletce (dnešní gymnázium) v Hostinném sice působil až téměř do převratu 1989 v akademickém Ústavu pro jazyk český, ale i v té době na školu nezapomínal a autorsky se účastnil na učebnicích *Český jazyk pro odborná učiliště a učňovské školy* (1. vydání 1964 – Stich 1999) a učebnici české literatury (Stich a Lehár 2000). Popřevratové působení na FF UK v Praze je charakterizováno Stichovou neúnavnou přednáškovou i seminární vysokoškolskou aktivitou a vytvořením velké skupiny žáků, kterou lze oprávněně nazvat Stichovou družinou. Jeho obětavost ve vztahu k velkému dílu vytvořenému a stále i dnes vytvářenému touto družinou jeho žáků byla velmi výstižně vyjádřena konferencí a výstavou k desátému výročí Stichova úmrtí s názvem Pelicanus vivificans.

4.3 K reformám výuky češtiny zatím pronikají na veřejnost např. nápady zrušit výuku některých druhů vět v souvětí. Marně přemýšlím, o které by mohlo jít, aby se tím neoslabila výuka didaktiky opěvovaného tzv. kritického myšlení, které je třeba žákům vštěpovat, aby obstáli v debatách světa, do kterého rostou. Např. poznávat příčiny a důsledky jevů

a činností, umět odporovat v diskusi nebo i slučovat dobré nápady a vylučovat špatné, užívat správné spojovací prostředky v souvětích a mnoho jiného by jistě kritickému myšlení žactva i učitelstva pomohlo, a přitom by nepochybně prospělo i poučení o stavbě souvětí. Nechávám stranou výuku výstavby textu a tematických posloupností, která se zatím na základní či střední škole vyskytuje velmi sporadicky a která by jistě byla výuce komunikačních dovedností prospěšná.

Na druhé straně prosakují podněty zrušit některé položky v tzv. vyjmenovaných slovech. Snad dobrý nápad, protože nečtenářská česká veřejnost např. už nezná význam slovesa *slynout.* To má sice v ČNK jen 22 výskytů, ale i kvůli nim by bylo dobré je zachovat v ústavních jazykových a pravopisných příručkách. Jestliže ovšem zachováme obecnou taktiku a strategii kodifikace normy spisovné češtiny, měli bychom brát v úvahu pravopisný úzus a jazykovou úroveň nejen publikací tištěných, ale i např. internetových serverů přinášejících oficiální informace všeho druhu. Výsledky by se nelíbily nejen našim jubilantům, ale ani nám (srov. Uličný 2023a nebo 2023b o skandálním návrhu zákona o zemských vlajkách se zmrzačenými přechodníky). Pokud jde zejména o mluvené projevy ve spisovné češtině, měli by si učitelky a učitelé nejen češtiny, ale i didaktikové uvědomit, že spisovná čeština nerovná se češtině archaické či knižní a že spisovně je možné mluvit přirozeně; musí se to ovšem umět a musí se chtít.

4.3.1 Ústav pro jazyk český i didaktikové z řad lingvistů se v posledních publikacích (Pacovská et al. 2021; Svobodová et al. 2021) těmito záležitostmi zabývají převážně okrajově. Pozornost lingvobohemistů by se však měla obrátit k úvodu k didaktice Štěpáník et al. (2022), která v teorii zásadním způsobem odmítá dosavadní způsoby jazykové výuky a výrazně prosazuje komunikační výuku nejen jako prostředek výuky jazyka, ale i kvůli ní samotné. Zarážející je, že autor v obsáhlém teoretickém úvodu požaduje jazykem sice (jak by řekl prof. Šmilauer) černokněžnickým, ale v zásadě snad srozumitelně, aby se lingvistické poznatky podřizovaly didaktice: „Princip aktuálnosti lingvistických poznatků znamená respektování aktuálního konceptuálního systému výuky češtiny" (Štěpáník et al. 2020, 39). Tedy žádná spolupráce didaktiků češtiny s lingvobohemistikou? Kdo bude o aktuálnosti lingvistických poznatků rozhodovat? Snad autor tohoto úvodu, který neví, že výraz *vývojová lingvistika* je (jeho vlastní?) kalk z angličtiny, zatímco v české odborné literatuře se pro termín *developmental linguistics* běžně používá termín teorie osvojování/akvizice jazyka (dítětem), vývoj jazykových schopností apod. (srov. Saicová Římalová 2016 aj.)? Nebo týž autor, který mluví o naší lingvobohemistice soustavně jako o *systémově strukturní*, ačkoliv domácí název je *funkčně strukturní?* Který k teorii textu cituje podivné názory polského didaktika jménem H. Mrazek: „komunikát je […] myšlenkově-intencionální celek […] podřízený sémanticko-stylistickým pravidlům, **nikoli pravidlům strukturálním**" (zvýraznil O.U.); jak známo, K. Hausenblas nebo F. Daneš o struktuře textu psali už v letech šedesátých, srov. také MČ 3; v polské lingvistice se o struktuře textu píše také už dávno. Atd. A nad pojmem současné pedagogiky *funkční gramotnost* – např. zdravotnická a mnoho jiných (nikoli však funkční gramotnost chirurgická nebo internistická či gramotnost řidiče autobusu?, nebo pod.), by jistě žasl i prof. Šmilauer, o jehož zásluhách o jazykovědnou terminologii ve škole srov výše v odst. 4.2.1. K termínu (?) *funkční gramotnost* najdeme v české Wikipedii text, který o normální („samotné" podle autorů) gramotnosti autorů opravdu nesvědčí:

> Funkční gramotnost (*Functional literacy*) je schopnost zvládat **číst** a **psát** během každodenních a pracovních úkolů […]. Samotný pojem **gramotnost** je **zběžně** chápán jako schopnost psát a číst […]. Funkční gramotnost se od samotné gramotnosti odlišuje tím, že bývá **zběžně** chápana jako schopnost komunikovat […]. [gramotnost]není **dichotomický** jev, ale kontinuum; proto musí být měřená a interpretována jako kontinuum […]. (zvýraznil O.U.)

Autor posledního úryvku neovládá českou slovní zásobu a schopnost napsat kulturní text, o odborném stylu nemluvě, věcně pak jde o tvrzení přinejmenším podivná. Tato malá ukázka i předchozí text je tu výzvou k tomu, aby se pedagogové či didaktikové lépe orientovali v češtině i v jazykovědě, jestliže chtějí být vůdčí silou školní výuky a rozhodli se opomíjet spolupráci s lingvisty; k tomuto problému je vhodná širší diskuse. Jsem si jist, že naším cílem by měla být spolupráce mezi oběma obory a návrat do nedávných dob, kdy tomu tak bývalo. Pak by nás možná naši tři předchůdci pochválili.

Závěrečná otázka k tomuto tématu tedy zní: Má být didaktika českého jazyka ryze pedagogickou disciplínou, nebo mezioborovou disciplínou či aplikovanou lingvistikou?

5. Závěrem

Snažili jsme se postihnout vědecké a osobnostní rysy tří českých a československých lingvistů, kteří nezapomenutelným způsobem spoluvytvářeli naši lingvobohemistiku před druhou světovou válkou a hlavně po ní. Na Vladimíra Šmilauera vzpomínáme jako na velkého syntaktika s dalšími široce založenými jazykovědnými zájmy, Karla Hausenblase vidíme jako tvůrce nové stylistické teorie a Alexandr Stich je nejen pro nás novodobým filologem a jedním z nejvýznamnějších historiků vnějšího vývoje češtiny. Zkoumáme také, jak se současná naše lingvobohemistika od jejich dob proměnila a jak by naši tři předchůdci ocenili naše pokroky i zaznamenali naše dluhy.

LITERATURA

Akademický slovník současné češtiny (online), 14. 2. 2024. https://www.slovnikcestiny.cz.

Bělič, J. 1962. Ke zkoumání městské mluvy. In *Slavica Pragensia IV. Věnováno akademiku Bohuslavu Havránkovi k sedmdesátým narozeninám*, ed. V. Barnet et al., 569–575. Praha: Univerzita Karlova.

Český národní korpus (online), 14. 2. 2024. https://www.korpus.cz/.

Daneš, F. 2009. Co všechno komunikujeme a jak. In F. Daneš. *Kultura a struktura českého jazyka*, 28–45. Praha: Karolinum.

Dittmann, R. 2015. Vnější dějiny češtiny. In O. Uličný et al. *Preliminária k moderní mluvnici češtiny*, 79–84. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Dittmann, R., Uličný, O. (eds.) 2013. *Čeština a dějiny. Studie k moderní mluvnici češtiny 3.* Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Funkční gramotnost (online), 14. 2. 2024. https://cs.wikipedia.org/wiki/Funk%C4%8Dn%C3%AD_gramotnost.

Hausenblas, K. 1958a. *Vývoj předmětového genitivu v češtině*. Praha: Nakladatelství ČSAV.

Hausenblas, K. 1958b. Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjadřování. In *Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury II*, 23–48. Praha: SPN.

Hausenblas, K. 1963. Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině. *Naše řeč* 46 (1): 13–28.

Hausenblas, K. 1965–1966. Větný rozbor, nebo nalepování vinětek? *Český jazyk a literatura*16 (3): 207–213.

Hausenblas, K. 1967. Co nového v 2. vydání Novočeské skladby V. Šmilauera? *Naše řeč* 50 (2): 104–109.
Hausenblas, K. 1972. *Výstavba jazykových projevů a styl.* Praha: Univerzita Karlova.
Hausenblas, K. 1986. Číslovky. In *Mluvnice češtiny 2*, 105–128. Praha: Academia.
Hausenblas, K. 2003. *Miscellanea*, ed. A. Macurová a D. Čapková. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
Holzbachová, I. 2001. Ernst Mach a vědecké poznání. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B. Řada filozofická* 50 (B48): 15–26. (Online), 14. 2. 2024. https://hdl.handle.net/11222.digilib/106403.
Hon, J. 2014. Když dva mluví o tomtéž: Knížky lidového čtení, prozaický román a místo fikčního vyprávění v české literatuře raného novověku. *AUC Philologica* (3 – Slavica Pragensia 42): 119–131.
MČ 2. 1986. *Mluvnice češtiny 2.* Praha: Academia.
MČ 3. 1987. *Mluvnice češtiny 3.* Praha: Academia.
Pacovská, J. et al. 2021. *Škola jako místo radosti z přemýšlení o jazyce*. Praha: Akropolis.
Prošek, M. 2017. Jazyková kultura – současný stav disciplíny. In: *Struktura v jazyce, jazyk v komunikaci*, ed. O. Uličný, 101–107. Liberec: Technická univerzita v Liberci.
Rinas, K., Koupil, O., Tichák, V. 2023. *Česká interpunkce v evropských dějinách: Reflexe, nauky, teorie.* Praha: Akropolis.
Saicová Římalová L. 2016. *Osvojování jazyka dítětem.* Praha: Karolinum.
Stich, A. 1986. Odvozování přídavných jmen ze sloves. In *Mluvnice češtiny 1*, 321–350. Praha: Academia.
Stich, A. 1996a. *Od Karla Havlíčka k Františku Halasovi (lingvoliterární studie).* Praha: Torst.
Stich, A. 1996b. O české literatuře starší, zvláště barokní. *Česká literatura* 44 (5): 443–458.
Stich, A. 2005. *Jazykověda – věc veřejná*. Praha: NLN.
Stich, A. 2021 F. X. Šalda a Alois Jirásek – střetání dvou kulturních koncepcí. *Revue* 6/2021 (online), 14. 2. 2024. https://aloisjirasek.cz/revue-6-2021-salda-a-jirasek/.
Stich, A. et al. 1999. *Český jazyk pro střední odborné školy a studijní obory středních odborných učilišť všech typů.* Praha: SPN.
Stich, A., Janáčková, J. 1988. *Chvála české řeči*. Praha: Československý spisovatel.
Stich, A., Lehár, J. 2000. *Kniha textů 1 – Česká literatura od počátků k dnešku.* Praha: NLN.
Strouhal, M. 2013. *Teorie výchovy*. Praha: Grada.
Svobodová, J. et al. 2021. *Čeština v edukaci: lingvistika a didaktika.* Ostrava: Ostravská univerzita.
Šmejkalová, M. 2015. *Praporu věren i ve ztraceném boji: Vladimír Šmilauer – život a dílo filologa (1895–1983).* Praha: Academia.
Šmilauer, V. 1958. *Učebnice větného rozboru.* Praha: SPN.
Šmilauer, V. 1963. Pořádek slov. In F. Daneš et al. *O češtině pro Čechy*, 264–287. 2. vyd. Praha: Orbis.
Šmilauer, V. 1966. *Novočeská skladba.* Praha: SPN.
Šmilauer, V. 1980. *Nauka o českém jazyku.* Praha: SPN.
Štěpáník, S. et al. 2020. *Školní výpravy do krajiny češtiny.* Plzeň: Fraus.
Uličný, O. 1971. K využití tzv. intelektuálních citů při vyučování českému jazyku. In *Sborník Pedagogické fakulty Hradec Králové XIII*, 79–85 Praha: SPN.
Uličný, O. 1974. K algoritmu pro identifikaci centrálních typů větných členů. *Jazykovědné aktuality* 11 (1): 1–20.
Uličný, O. et al. 1997–2001. *Český jazyk, 6., 7., 8. a 9. ročník* [učebnice ZŠ]. Úvaly: Jinan.
Uličný, O. 2023a. Lingvistika a didaktika – jak se to rýmuje? In *Kontext, komunikace, dialog: K životnímu jubileu Jiřího Zemana*, ed. Jan Bílek et al. *Jazykovědné aktuality* 40 (Supplementum): 182–188.
Uličný, O. 2023b. O Donbasu a zemských vlajkách. *Lidové noviny* 36, 30. 3. 2023, 9.
Wagnerová, R. 2018. *Algoritmizace učiva o slovních druzích pro druhý stupeň základní školy.* Diplomová práce. Technická univerzita v Liberci, Liberec. Vedoucí práce prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.

prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.
emeritus UK v Praze a UP v Olomouci
oldrich.ulicny@email.cz

2024 ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE PAG. 23–34
PHILOLOGICA 1

MEDAILONY, NEKROLOGY, VZPOMÍNKOVÉ TEXTY (PSANÉ TŘEMI JUBILANTY A O TŘECH JUBILANTECH)*

JANA HOFFMANNOVÁ

ABSTRACT
Biographical portraits, obituaries and commemorative texts (written by and about the three honoured people)
A significant element of the "memory of the discipline" consists of shorter texts written on the occasion of a life milestone or the death of important personalities, above all biographical portraits, obituaries and commemorative texts – that is, genres of scholarly discourse which are typically placed in journals in the sections with titles such as "Notices" (and the like). This contribution focuses on the biographical portraits and obituaries written *by* Vladimír Šmilauer, Karel Hausenblas and Alexandr Stich, and further on the countless texts written *about* them by other authors. Attention is devoted first to the characteristic features and means of these genres: text titles, composition, rhetoric, and evaluative, figurative and playful expressions. Following the description of these genres is a characterization of Šmilauer, Hausenblas, and Stich, three outstanding scholars and teachers: what they had in common, where they differed, how they spoke and wrote. Their human characteristics (e.g., personal selflessness) emerge very clearly, especially from the commemorative texts, often informal and emotional, published by their students, colleagues and friends.

Keywords: biographical portraits; obituaries; text titles; rhetoric; evaluative expressions; figurative expressions; language play

1. Úvod

„Paměť oboru" výrazně utvářejí žánry jako „festschrifty" (viz k tomu Hoffmannová 2015) a drobnější texty psané k výročím nebo k úmrtí významných osobností. Tyto žánry odborného diskurzu bývají v časopisech umísťovány do oddílů s názvem „Kronika" (apod.) a v pracích věnovaných odbornému stylu či sféře odborné komunikace se jim obvykle nevěnuje větší analytická pozornost, ač pro příslušnou komunitu nebo odbornou obec mají nepochybně nemalý význam. Patří sem především psané žánry jako **medailony** a **nekrology**; dále **laudatia** a **zdravice** (**oslavné projevy**) a **smuteční projevy** – tyto texty bývají nejprve realizovány ústně při oslavě nebo v obřadní síni při pohřbu, ale

* Článek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

https://doi.org/10.14712/24646830.2024.15

© 2024 The Author. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

ex post někdy publikovány i v tisku.[1] Krátké texty tohoto typu bývají označovány i jako (jubilejní) **glosy**, u těch nejkratších jde někdy pouze o **zprávy** o něčím úmrtí (do svých početných souborů „zpráv" je tak zařazoval např. prof. Šmilauer). Výrazným žánrem (asi nejvíce subjektivizovaným) jsou tu **vzpomínky**. Stranou by neměly zůstat ani **festschrifty** (sborníky nebo čísla časopisů s odbornými příspěvky věnovanými příslušné osobnosti); ty – obdobně jako výbory z textů odborných celebrit – bývají opatřeny úvodem, který v podstatě odpovídá medailonu. Výjimku v tomto okruhu textů pak představují **monografie** (srov. především Šmejkalová 2015).

Pro tento příspěvek jsem si vytvořila (s vydatnou pomocí kolegyně Evy Hrachové) vlastní „korpus", který si nemůže činit nárok na úplnost, ale zahrnuje medailony, nekrology apod., které napsali V. Šmilauer, K. Hausenblas a A. Stich, a dále četné texty, které byly napsány o nich. Můj přístup je asi očekávatelný: kombinace postupů genologických (kromě už uvedených žánrů se nabízí sledovat mj. inklinaci mnohých textů k esejistice), pragmatických a axiologických (lze se zaměřit na mluvní akty, na výraznou vrstvu vyjádření hodnoticích a emocionálních nebo na prvky kontaktové, zdvořilostní), postupů stylistických (sledujících prvky jako patos, jazyková hra, originalita vs. konvence) a samozřejmě také mezitextové srovnávání.

2. Příznačné rysy a prostředky sledovaných žánrů

2.1 Názvy příspěvků

Všechny texty z této skupiny rozmanitým způsobem oscilují mezi charakterem věcným, faktografickým (výčty nebo charakteristiky děl oslavence či zesnulého) na jedné straně a polohou osobní, emocionálně zabarvenou, někdy i značně neformální na straně druhé. Tomu odpovídají i názvy těchto textů. Nacházíme tu lakonické *Jan Gebauer; Akademik Bohuslav Havránek; O Miloši Dokulilovi; Alexandr Stich (1934–2003)*; typ s číselnými údaji (*Sedmdesát let Jaroslava Jelínka; Pětasedmdesáté narozeniny Vladimíra Šmilauera; Sedmdesátiny dra Ivana Honla; Sedmdesátiletý Jan Svoboda; Dr. M. Dokulil osmdesátiletý; Profesor Vladimír Šmilauer osmdesátníkem; K nedožitým devadesátinám profesora Vladimíra Šmilauera; Před sto lety se narodil profesor Emil Smetánka*); typ s konstatováním odchodu (*Zemřel Alexandr Stich; Profesor Karel Hausenblas zemřel; Odišiel Alexandr Stich; Za Antonínem Tejnorem; Skon Oldřicha Králíka; In memoriam of Vladimír Šmilauer*); typ profesně specifikovaný (*Český stylistik Karel Hausenblas sedmdesátiletý; Kvantitativní lingvistika a Marie Těšitelová)*, nebo typ bilanční (*Nad dílem profesora Vladimíra Šmilauera; Jankův odkaz bohemistice*). Ze žánrových označení proniká do názvů nejčastěji *vzpomínka* (*Malá vzpomínka na Alexandra Sticha a Řím; Normalizační vzpomínka na Alexandra Sticha*) nebo osobní vzpomínkové momenty (*Profesor Šmilauer a Všenory; Alexandr Stich v Rychnově nad Kněžnou; První kantorská štace Alexandra Sticha*); a posléze se dostáváme k osobně emocionálním názvům jako *Náš pan profesor;*

[1] V tomto příspěvku zůstávám se sledovanými žánry na okraji odborného diskurzu; ale je pravda, že oslavné či smuteční projevy řadí Mistrík (1975, 176–177) mezi příležitostné žánry **řečnického** stylu; medailony a nekrology pak Minářová (2008, 269) mezi žánry **publicistického** stylu beletristického a Mareš (2016: 267) je uvádí v rámci sféry psané **mediální** komunikace.

Nestárnoucí pan profesor; Neuvěřitelné jubileum; Přiznání – vyznání – doznání… Pokud v názvu není obsaženo jméno jubilanta či zesnulého (*Přítel písničkářů; Skromná velikost*; aj.), následuje obvykle hned na samém počátku textu. Stranou nechávám příspěvky publicistické (např. v *Lidových novinách*, *Literárních novinách*), které se většinou vyznačují atraktivními názvy (*Věčný provokatér, milovaný učitel; Životodárný pelikán; O pivu, na které zatím nepůjdeme*).

U právě uvedených názvů je zřejmé, že někdy obsahují pouhé jméno oslavované či vzpomínané osobnosti, jindy v různé míře i tituly: *dr., Ing., akademik*, v případě naší trojice samozřejmě *profesor* (také oficiální *univerzitní profesor* i zdůvěrňující *pan profesor*); ale setkáme se i s názvem *Doc. PhDr. Josef Beneš, CSc., osmdesátiletý* (Šmilauer 1982). S tím souvisí i označování příslušných subjektů v textech: okazionální (*jubilant, oslavenec*), věcně charakterizační (*vědec, jazykovědec, badatel, pedagog, učitel, popularizátor, organizátor, bohemista, slavista, komparatista, etymolog, onomastik, stylistik* aj.) i hodnoticí (*znalec, odborník, klasik, mistr, zakladatel, iniciátor, polemik, přední koryfej naší bohemistiky…*). V mnoha textech, ale zejména v těch, které se týkají naší trojice, vystupuje do popředí triáda *vědec – učitel – člověk*. E. Dvořák (1976) v medailonu k osmdesátinám V. Šmilauera cituje z jeho známého článku *Profil češtináře* (Šmilauer 1969), podle kterého by ideální češtinář měl být „spojením tří dokonalostí: znamenitý odborník, vynikající učitel a charakterní člověk"; to by mohlo být motto většiny sledovaných textů, někdy je na této triádě založena i osnova článku, jindy je více nebo méně akcentována některá ze tří složek. (Srov. o Šmilauerovi i Klimeš 1984: „Veliký vědec mezi učiteli – a veliký učitel mezi vědci.")

2.2 Kompozice, rétorika, hodnoticí výrazy, obrazná a hravá vyjádření

S čím se v rámci tohoto příspěvku nemohu vyrovnat, je nezměrné množství pozitivně hodnotících substantiv a hlavně adjektiv,[2] vztažených buď k osobnosti, subjektu (*velký, vynikající, přední, čelný, mimořádný, výjimečný, neobyčejný, brilantní, všestranný, zasvěcený, zanícený, inspirativní, vytrvalý, neúnavný, obětavý, laskavý, velkorysý, vtipný, galantní, živý, charismatický, temperamentní, náročný, spravedlivý*), nebo k dílu (*rozsáhlý, nový, originální, průkopnický, progresivní, moderní, cenný, užitečný, záslužný, zajímavý, mistrovský/mistrný, promyšlený, vybroušený, přesvědčivý, přesný, precizní, soustavný, zevrubný, hluboký, strhující, grandiózní, gigantický, fenomenální*). Asi už ani nemusím zmiňovat superlativy jako *největší, nejvýznamnější*. Za zmínku snad stojí výraz užitý samotným V. Šmilauerem (1974) o J. Bartůškovi: *Filolog allround, jakých není mnoho*; a manželé Fröhlichovi (2003) soudí o A. Stichovi, že byl jaksi *otherworldly*. Pokračovat bych mohla ještě dlouho, např. s adjektivy *obzíravý* (nadhled),*všeobzíravý* (pohled na jazyk), která vztáhl A. Stich (1991–1992) k M. Dokulilovi; s hodnocením I. Lutterera (1983), že „Šmilauerova dělnost byla vskutku *olbřímí*"; nebo s hodnoticím kompozitem *duchojemnost*, jež užil P. Ouředník (2003) „po jungmannovsku" o A. Stichovi. Už jen na okamžik se

[2] Hojný výskyt těchto hodnoticích prostředků je pro analyzované „oslavné" žánry příznačný. Podle toho, na co se hodnocení zaměřuje, by bylo možno užívaná adjektiva (ev. i substantiva) roztřídit do skupin založených na odlišné evaluativní sémantice, na to ale v tomto textu není dost místa; pokusila jsem se aspoň o ilustraci této plurality a o výběr některých zvlášť zajímavých, nekonvenčních výrazů.

zastavím u frekventovaného adjektiva *jasný* – důraz na „jasný výkladový sloh" známe už např. od V. Mathesia (1947), a nepochybně všichni naši tři páni profesoři, jak se napořád konstatuje, byli mistry jasného výkladu.

Nezřídka dochází i na malé ploše ke kumulaci hodnoticích výrazů: „Veliký člověk: milý a vtipný společník, skromný ve styku i s bezvýznamnými lidmi, vlídný rádce, uznalý povzbuzovatel" (J. Beneš 1965a, o V. Šmilauerovi.) Takovou velmi koncentrovanou kumulaci vysokých hodnocení (*skvělá všestranná osobnost, znamenitý učitel, vynikající vědec, duchaplný esejista, jedinečné dary ducha…*) představuje krátký nekrolog Arne Nováka od V. Šmilauera (1940), který vrcholí konstatováním „jeden z vůdčích duchů národa". U těchto kumulací chci ještě zmínit vysoký výskyt enumerativních struktur – prostředku obecně příznačného pro odborný diskurz. Srov. např. Šmilauerův (1968) výčet „sedmi tváří dra Ivana Honla": „1) orograf (horopisec), 2) hydrograf (vodopisec), 3) kartograf (‚mapař'), 4) geodet (zeměměřič), 5) historik vojenství, 6) kulturní historik, 7) toponomastik." A na druhé straně Ivan Lutterer (1987) o V. Šmilauerovi: „Exemplárně ztělesňoval sedm hlavních ctností vědeckého pracovníka: důkladnost, přesnost, střízlivost, opatrnost, poctivost, píli, statečnost."

Pokud jde o kompozici sledovaných textů, jen ty nejrozsáhlejší z nich jsou členěny do oddílů, většinou podle tematických okruhů: A. Dostál (1966) člení svůj text „Vědecké dílo prof. Vladimíra Šmilauera" na části nazvané *Onomastika, Bohemistika, Práce bibliografické a informační, Práce redakční a Činnost přednášková a učitelská*; sám V. Šmilauer (1974) pak dělí nekrolog Josefa Bartůška do úseků *Životní dráha, Bartůšek a jazyky, Bartůšek a historie, Bartůšek a onomastika*. Pochvalné připomínky stěžejních děl jubilantů či zesnulých zde ponechám stranou. Funkcí těchto žánrů je určeno, že texty obsahují (především v závěru) pasáže založené na mluvních aktech přání, poděkování, vyznání či loučení (a příslušných performativech), které bývají silně emocionálně zabarvené. Exponenty emocí jsou tu spojení jako *náš milovaný pan profesor, drahý náš pane profesore…* Zařadím aspoň několik ukázek na přání, loučení s poděkováním a vzpomínkové vyznání:

> Máme ho rádi pro jeho osobní vlastnosti, vážíme si jeho úžasných vědomostí, které rozdává štědře a nezištně, oceňujeme velkou jeho práci a upřímně mu přejeme hodně zdraví a síly do dalších let. (V. Šmilauer o I. Honlovi, 1968)
> Vzácný pane profesore, loučíme se s Vámi s hlubokou bolestí, ale i s díkem za všechno, co jste nám dal. Čest Vaší památce! (K. Hausenblas, projev k úmrtí V. Šmilauera, 1984)
> Vyznávám za jeho žáky a spolupracovníky, že jsme vždy ještě nad Smetánku filologa kladli Smetánku člověka. Byly a jsou mezi našimi vědci individuality průbojnější […], bibliografie mnohých bude značně rozsáhlejší. Ale kolik je těch, kdo by byli lidmi tak čistými a krásnými a koho by všichni měli tak upřímně a z celé duše rádi, jako jsme měli my našeho Smetánku! (V. Šmilauer, vzpomínka na E. Smetánku, 1949)

K nekrologům a smutečním projevům patří i patetická rétorika, např. opakovací figury: M. Majtán (1984a, b) se loučil s V. Šmilauerem dvěma nekrology, oba jsou založeny na anaforických začátcích všech krátkých odstavců – v jednom případě se opakuje *Odišiel*, ve druhém *Lúčime sa.* Patetické bývají začátky (V. Šmilauer o Janu Svobodovi, 1973: „Nedokončil. Smrt přišla dříve, než mohl dovést k závěru svou celoživotní práci") a zejména závěry; ty však nemusí být vždy patetické, srov. např. O. Hausenblas (2003): „Co můžeme my udělat pro Alexandra Sticha? Číst ho a dávat ho číst."

Kompozice sledovaných žánrů zahrnuje poměrně často i skladebné složky jako koníčky (K. Hausenblas 1973, v gratulaci Karlu Svobodovi k šedesátinám uvádí pozorování a fotografování motýlů čili lepidopterologii); příhody, které autor a oslavovaný společně zažili (uvedu níže); a připomínán bývá i zjev vzpomínané osobnosti – např. V. Šmilauer (1975) vzpomíná na E. Smetánku: „Tak ho vidím: robustní postava, výrazná hlava s mocnou kšticí, na tváři široký, dobrotivý úsměv."

Obdivovat můžeme některá obrazná vyjádření nebo přirovnání. K. Hausenblas (1969) uvádí u V. Skaličky „vystřelování nezraňujících šípů ironie". V. Šmilauer (1948) píše o J. Jankovi, že „za tygřím skokem útočné fantazie pochodovaly vždy šiky šedých hodin, hodin drobné a přesné práce filologické". A R. Šrámek (1970) bohatě rozvádí přirovnání Šmilauerova onomastického díla k hradu, jehož bylo třeba dobývat, mluví o Šmilauerovi jako o hradním pánovi… Neméně mě zaujala některá hravá vyjádření a bonmoty, ať už z pera samotných jubilantů, či jejich žáků a kolegů. Tak Jiří Marvan (1996) cituje výrok V. Šmilauera „Život nemá smysl bez obětí nebo objetí". Ivan Honl (1976) gratuluje Šmilauerovi mj. slovy „přicházejí Vám blahopřát toponyma ze všech končin světa". Podle J. Tydlitáta (2002–2003) se A. Stich tak hlásil k setkáním v Rychnově nad Kněžnou, že chtěl být považován za „rychnovana" (psáno s malým „r"). Podle Petra Nejedlého (2003) byl A. Stich „učenec v pravém slova smyslu (člověk kdysi vyučený v poučenosti a dále se učící)". A P. Ouředník (2003): „A. Stich zůstane v mé paměti jako člověk mimořádný, tedy člověk mimo řád – čili neřád. Současně byl ale člověk navýsost řádný […]. Označit A. Sticha za řádného neřáda čeština neumožňuje?" Setkáme se tu i s neologismy: O. Hausenblas (2003) se zmiňuje o tom, jak A. Sticha trápila „jazyková nedootesanost uchazečů", podobně se v textu J. Kořenského (2003) objevuje „nedopoznanost" (tj. baroka, doby střední).

Už je asi zřejmé, že se s těmito žánry neustále pohybujeme mezi originalitou a konvenčností. Obraznost a jazyková hra zastupují originalitu, konvenčnost pak např. ustálené formule (*mnoga ljeta; buď mu za to dík; čest jeho památce*) a některé opakovaně se vyskytující frazémy jako *lví podíl, mravenčí píle, stál u kolébky…*, činnost *na poli* (jazykové kultury), *otvíral dveře* (k oboru, ke vzdělanosti), *prošlapával cestu, muž na svém místě* ad.

Konvencionalizovaný je tu i autorský plurál – i když leckdy těžko rozlišujeme, zda autor spíše nemluví za žáky či kolegy jubilanta. Poměrně běžné je i střídání plurálu a singuláru: *naše krátké zamyšlení, nadějeme se, přejeme mu* a na druhé straně *vím, že jím za to budu peskován* (K. Hausenblas 1969, o V. Skaličkovi); *nevím, zda se mu tím zavděčím (ač bych rád)* (F. Daneš 1983–1984, o K. Hausenblasovi); *mal som to šťastie* (S. Ondrejovič 2003, o A. Stichovi). Někde možná až příliš výrazně vystupuje do popředí subjekt autora, který zdůrazňuje svou sounáležitost se slavným jubilantem či zesnulým: *byla jsem jeho kolegyní* […] *ráda si připomínám naše vzrušené debaty*[…] *náš společný článek* […] *naše společná činnost* […] *podílel se se mnou na* […] *shodoval se s mým manželem*[…] (M. Čechová 2003, o K. Hausenblasovi). A interakce mezi autorem a tematizovaným subjektem se projevuje i tím, že autoři oslavence citují:

> […] textů (neboli komunikátů, jak on sám rád a výstižně říká). (F. Daneš 1983–84, o K. Hausenblasovi)
>
> […] dílo Karla Poláčka, prozaika oblíbeného, jak vždy říkal, v celé jeho rodině. (P. Mareš 2003, o K. Hausenblasovi)

Suverénně ovládá bohatý materiál svého „vetešnictví“ (jak sám říká). (V. Šmilauer 1968, o I. Honlovi)
„Pokud se věda nerozpakuje lichotit národním iluzím nebo osobním ješitnostem, stává se nutně děvkou a nikoli poctivou služebnicí,“ prohlásil Vladimír Šmilauer. (cituje I. Lutterer 1996)

3. V. Šmilauer, K. Hausenblas a A. Stich v textech sledovaných žánrů

3.1 O kom psali a kdo psal o nich

Dosud jsem se věnovala sledovaným žánrům, jejich příznačným rysům a prostředkům (ač jsem ukázky čerpala ze souboru textů věnovaných naší trojici). V další části příspěvku už se soustředím přímo ke třem pánům profesorům. Nejprve krátce shrnu, o kom psali a kdo psal o nich. K. Hausenblas se zaměřoval většinou na skutečná „esa“ české lingvistiky: k některým se hlásil jako ke svým učitelům (opakovaně psal o B. Havránkovi, J. Mukařovském), loučil se s V. Šmilauerem, ze svých blízkých spolupracovníků se věnoval M. Dokulilovi, F. Danešovi, K. Svobodovi nebo V. Křístkovi. O V. Skaličkovi poznamenal, že „rozlišit učitele a starého přítele je tu stejně obtížné jako rozlišit morfém a séma v turečtině“ (Hausenblas 1969). O K. Hausenblasovi pak psali jeho kolegové (F. Daneš, M. Komárek, M. Čechová), žáci (K. Mašková, opakovaně A. Macurová, P. Mareš, J. Hoffmannová, J. Bartůňková) i učitel Šmilauer. – V. Šmilauer psal o těch, které ani ti nejstarší z nás už nepamatují: A. Novák, V. Flajšhans, J. Vilikovský, J. Janko; opakovaně a vděčně o E. Smetánkovi; dále pak o svých současnících, žácích a spolupracovnících (F. Cuřín, J. Jelínek, M. Těšitelová, K. Hausenblas), a především o onomasticích (J. Beneš, J. Svoboda, I. Honl a řada dalších). O Šmilauerovi psali mnozí a mnohokrát, při řadě jeho výročí (od 60 do 85, každých pět let) i při posmrtných vzpomínkách, mj. v číslech časopisů mu věnovaných: I. Lutterer nejméně sedmkrát, L. Klimeš pětkrát, J. V. Bečka nebo M. Těšitelová čtyřikrát, jiní aspoň dvakrát (J. Panevová, A. Stich, J. Spal, R. Šrámek); pozornost mu věnovali i přední slovenští lingvisté jako M. Majtán, Š. Peciar nebo V. Blanár. – A. Stich psal o M. Dokulilovi či V. Šmilauerovi, loučil se s J. Hallerem, A. Tejnorem nebo O. Králíkem (který podle Sticha, 1976, „odešel z polí orných a válečných“). O A. Stichovi se toho napsalo nepřeberně – nemohu např. vypočítávat všechny autory vzpomínek v *Souvislostech* z r. 2003, mezi nimiž jsou kromě jazykovědců i literární vědci (mj. J. Holý, J. Janáčková, J. Kolár, J. Med, M. Putna nebo R. Pynsent), historici a historici umění (M. Nodl, V. Vlnas, P. Preiss), rovněž řada zahraničních badatelů (T. Berger, A. Catalano, M.-E. Ducreux, S. Newerkla nebo T. Orłošová). Dále je tu sborník *Pocta žáků Alexandru Stichovi*, nazvaný *Pelicanus vivificans* (s hlavním editorem F. Martínkem), a řada dalších textů, hlavně nekrologů – z autorů zmíním aspoň V. Petrboka (opět latinský název, *Angelus pacis et intellectus*), F. Šmahela (*Pocta prof. A. Stichovi*), J. Kořenského, S. Ondrejoviče, O. Hausenblase nebo A. Fidlerovou, rozsáhlý text historika M. Sekery nebo publicisty P. Kosatíka (*Deník N*, seriál Česká inteligence).

3.2 Co tři „jubilanty" spojovalo a čím se lišili (výrazné charakteristiky)

Co měli podle sledovaných textů všichni tři „jubilanti" společného? Jistě vysoce hodnocené a rozsáhlé dílo, kterému je právem přičítán i velký mezinárodní věhlas. Dále rozkročení mezi různými obory. U V. Šmilauera se opětovně zdůrazňuje pohyb mezi lexikologií, gramatikou a onomastikou, a onomastika v sobě dále propojuje lingvistiku, geografii a historii. U K. Hausenblase hlavně situování jazykovědy na pozadí různých druhů umění (literatura, hudba, výtvarné umění). A u A. Sticha snad stačí uvést tříoborový průnik nazvaný „lingvoliterární historie". Společné mají i to, že byli mimořádně inspirativními a obětavými učiteli a všichni tři bez nadsázky vytvořili svou „školu" (J. Kolár 2003, např. připomíná „Stichovu stáj"). Všichni psali (i vyřizovali hojnou korespondenci) především rukou. V. Šmilauerovi děkuje E. Kolínská (1985) za to, že jí v průběhu let poslal do Železného Brodu „369 písemných pozdravů, vzpomínek, rad, úsměvů a pohlazení"; a L. Klimeš (2005–2006) založil celý svůj vzpomínkový text na citacích ze Šmilauerových osobních dopisů. U A. Sticha uvádí F. Šmahel (2003): „Je až s podivem, kolik dopisů, pohlednic a lístků od něho uchovávám. Všechny jsou psány rukou, to u tohoto strážce starých dobrých mravů nepřekvapuje." A J. Vintr (2003) potvrzuje, že A. Stich „k tištěnému nebo mailovému dopisu se nikdy nesnížil". Profesor Hausenblas pro nás sice odborné podklady, a někdy i dopisy psal na stroji – ale A. Macurová nebo P. Mareš vědí stejně dobře jako já, jak jeho strojopisy vypadaly.[3] Poslední výrazná spojitost všech tří, která mě napadá, je oddanost jejich venkovskému tuskulu: řada textů vzpomíná u K. Hausenblase Lnářský Málkov, u A. Sticha Žinkovy, u V. Šmilauera pohostinné Všenory. (Srov. zvolání E. Kolínské: „Všenory, buďte pozdraveny!")

A čím (mimo jiné) se podle sledovaných textů všichni tři pánové lišili? Začnu u zjevu. U V. Šmilauera obdivuje I. Lutterer (1987) „výraznou tvář s laskavýma očima, jemný a moudrý úsměv"; a podobně vzhlíží L. Klimeš (1984) k „záři jeho modrých očí, z jejichž vlídného pohledu se už bohužel nebudeme moci těšit". Mladého učitele A. Sticha popisuje Jan Schejbal (2003) takto: „Zjev kubistického pořízka se sklonem k zaoblenosti, brejličky, důstojná chůze s hlavou poněkud vychýlenou ke straně, aktovka a v druhé ruce nezbytná cigareta." Publicista P. Kosatík (2023) ho představuje jako „tuhého chlapíka (Angličané říkají *tough boy*)" nenápadného vzezření, drobné postavy, s brýlemi a nepatřičným (měšťáckým) oblečením na bicykl. Na žádný popis K. Hausenblase jsem bohužel nenarazila – ale mnozí z nás si ho ještě živě pamatují.

Další odlišností jsou pochopitelně jména; příjmením jubilantů věnují pisatelé oslavných textů také určitou pozornost. U jména Šmilauer konstatuje odborník na příjmení J. Beneš (1965b), že je odvozeno od místního jména nevelké vsi *Smilov* v okrese Havlíčkův Brod. J. Horák (1965) pak tvrdí, že pan profesor je prasynovcem A. V. Šmilovského. Na J. Beneše se odvolává rovněž V. Šmilauer, když v medailonu K. Hausenblase (1983) zmiňuje, že jeho jméno znamená „vyzí klih", jehož užívali sládkové ke zlepšování piva. Onomastik I. Lutterer u příjmení *Stich* popírá možnou souvislost s ruským *stich* = verš

[3] „Hausenblasovské psaní" nezveřejňovaných textů, především dopisů, charakterizuje A. Macurová (2014). Šlo o dopisy soukromé, ale s odbornou tematikou (adresované žákům a spolupracovníkům prof. Hausenblase). Pro typografii strojopisů byla příznačná vypsaná páska, četné překlepy, čitelnosti neprospívaly ani hojné rukopisné vpisky do strojopisu.

(k takovému nomen-omen by směřovala i měkká výslovnost) a přiklání se ke germanismu *štych* (= steh, vpich).

Naši tři profesoři také nemohli – ani nemohli mít – stejné učitele. Někteří z nich už tu byli zmíněni – u V. Šmilauera např. oddanost E. Smetánkovi; u K. Hausenblase lze uvést vztah k B. Havránkovi, J. Mukařovskému, ale i V. Skaličkovi nebo V. Šmilauerovi (v nekrologu, Hausenblas 1984, o něm píše: „Učil jsem se u něho rád i po vyučení"). Mezi tím, co ovlivnilo A. Sticha, bývá uváděn i sociologizující přístup K. Krejčího k literární historii.

Z diferenčních charakteristik bych zmínila aspoň několik takových, které z pročítaných textů zvlášť nápadně vyvstávaly. V textech o K. Hausenblasovi snad nikdo z autorů neopomenul jeho intenzivní a zasvěcený vztah k hudbě, např. jeho oblíbené skladatele; to, že byl v mládí dobrým houslistou a vytvořil duo s kamarádem klavíristou; to, že pořádal na své katedře hudební podvečery (jak píše M. Čechová 2003); i to, že se ve svých pozdních letech v blatenském regionu zapojil i se svou chotí do aktivit místního pěveckého sboru… I v této souvislosti o něm píše J. Bartůňková (2003), že „byl vynikající sólista i neokázalý sborista"; a F. Daneš (1983–84), že „v umění je nejen ‚connaiseur', ale též ‚amateur'".

U V. Šmilauera je asi nejnápadnější a nejrozšířenější – ať už to autoři označují jakkoliv – „přísně systematický duch", „systematický výklad", „schopnost systematicky roztřídit materiál"; „krajně spolehlivá přesnost"; „uvádění nových poznatků v přesnou soustavu"; „přísně logická stavba přednášek"; „přísná metodičnost"; „metodická soustavnost"; „systematičnost, logičnost, přesnost"; to, že vždy dodržoval „pevně stanovený plán", že „do slovotvorného rozboru zavedl určitý pořádek"; to, že jeho „přesnost ale nebyla puntičkářstvím". Jeho charakteristické desetinné třídění prý někteří označovali jako „jazykové účetnictví". Na této vlastnosti prof. Šmilauera se opravdu shodují všichni a není k tomu co dodat (možná ještě slova J. Jelínka 1975–1976: „Sám je ztělesněná kázeň, řád, systém – v práci i v životě"). Zaujalo mě opakované konstatování, že prof. Šmilauer byl první, kdo pro fakultní bohemisty vedl kurs **současného** českého jazyka. A specifický je i určitý „tanec mezi vejci", který provozují někteří autoři kolem Šmilauerova vztahu k PLK, např.: „Nepřiklonil se k Pražské škole, která se v jeho době rozvíjela, zůstal svůj, dovedl však využít některých podnětů např. Mathesiových" (Hausenblas 1984); „Nepatřil do PLK, vyznával jiný druh jazykovědy – či do jisté míry tradiční filologie – byl školou sám o sobě" (Marvan 1996); „Šmilauerovi nejsou cizí ani otázky funkčnosti, i když je často nazývá jinak" (Dostál 1966); či dobově podmíněné hodnocení L. Klimeše (1955): „Vědecké kvality V. Šmilauera uchránily jej sebemenšího vlivu strukturalismu nebo marrismu." (Jinde, Klimeš 1980–1981, ale autor píše o Šmilauerově „rezervovaném vztahu ke strukturalismu".) Tuto problematiku ovšem podrobně interpretuje M. Šmejkalová ve své monografii (2015).

Za jedno z nejvýraznějších pojítek většiny textů o A. Stichovi pak lze pokládat etický rozměr jeho činnosti – angažovanost tohoto humanistického vzdělance, člověka „v nejlepším slova smyslu politického" (Homoláč 2003), kterému tolik záleželo na jeho oboru, na Univerzitě Karlově a jejích studentech, na výchově mladé intelektuální elity (kterou podle A. Fidlerové [2003], označoval jako *vybranku*), na kultivaci veřejného diskurzu, na budoucnosti jeho země, kterou chtěl nazývat Českem. Jak píše antikvář L. Svoboda (2003), A. Stich „byl vlastencem v době, kdy se toto slovo nenosí". S tím souvisí jeho vztah

k nacionalismu, opakovaně dokumentovaný výrokem: „Ale já jsem nacionalista, dokonce čtyřnásobný: český, slovenský, polský a slovinský." A neméně často jsou citovány jeho náročné požadavky na studenty bohemistiky: „Bohemistika se musí historizovat, germanizovat, latinizovat a slavizovat." – „Bohemista bez latiny je jednonohý, bez němčiny beznohý." Pro všechny tyto hodnoty byl ochoten se maximálně obětovat; však také K. Kučera (2003) vzpomíná: „Viděl jsem před sebou velkou osobnost, vynikajícího znalce […], ale i hluboce vyčerpaného člověka, který místo do tvůrčí práce musel investovat velkou část svého času do klopýtání skrze současnou spletitou administrativu vědy a její výkaznictví." Podobně i S. Wollman (2003): „V různých grémiích, do kterých byl povolán, působil vědomě na úkor ubývajícího času a sil." Přirozenou součástí tohoto sebeobětavého étosu jsou pak i další aktivity, jako je často vzpomínaná výuka na „podzemní univerzitě bohemistiky", nebo třeba i poznávací putování po českých zemích.

Nemohu odolat, abych nezmínila ještě několik veselých příhod, které mě při pročítání textů pobavily. F. Cuřín (1970) vypráví např. o tom, jak v létě potkal v Praze paní Šmilauerovou a jak mu vysvětlila, že manžel nemůže opustit Všenory, neboť je tam naprosto vytížen zpracováváním sklizně ořechů: „Kdybyste ho viděl, má celé ruce zelené, on už oloupal kolik tisíc ořechů." – Karel Hausenblas (1994) při vzpomínce na prof. Felixe Vodičku vypráví, jak prof. Vodičkovi přečetl nechtěně komický citát týkající se L. Štolla a jak Vodička „vybuchl a stižen strašlivým smíchem sesunul se až k samé zemi". – A z hojných vzpomínek na A. Sticha by bylo možno vybrat příhod více – týkaly by se např. nákupu knih v Kladsku nebo nenávisti k fotbalu; ale vybrala bych vzpomínku V. Vlnase (2003) na to, jak se pan profesor při cestě do Francie domníval, že letištní kontrolou může projít jeho nůž, kterým si hodlá krájet znamenité francouzské sýry.

Před závěrem se ještě zastavím u četných zmínek o tom, jak páni profesoři mluvili a psali. Více se dovídáme o tom, jak tito vynikající učitelé mluvili – i když to, že se u všech zdůrazňuje schopnost jasného, srozumitelného, přístupného, názorného, přesvědčivého, působivého, poutavého (aj.) výkladu, nemusí nutně znamenat projev mluvený; zatímco tam, kde se tyto kvality spojují s přednáškami nebo vyprávěním, už ano. Mluveného projevu se týkají také tvrzení, že „jeho precizně formulované projevy byly prodchnuty sugestivním jasem" (P. Preiss 2003, o A. Stichovi); o V. Šmilauerovi, že „přednášel s podmanivým osobním kouzlem, dodnes vidím jeho charakteristická řečnická gesta" (Lutterer 1996); „vábil klidným melodickým hlasem, členěným volným přednesem i pečlivou výslovností" (Spal 1984). Jiní autoři mluví o „slohové vytříbenosti" či o „mimořádných formulačních schopnostech" – to už se může týkat i textů psaných. Zde je namístě s I. Luttererem (1987, 2005–2006) zmínit proklamovaný odpor prof. Šmilauera k „černokněžnickému vyjadřování", „slovnímu šamanství", „duchaplnické pseudoučenosti" či „stylistickému pozérství", jaké pozoroval hlavně u některých mladých akademických pracovníků. A zatímco zvláště prof. Šmilauer psal i mluvil zřejmě vždy spisovně, u prof. Sticha mě okouzlily některé zaznamenané „úlety od spisovnosti". M. Sekera (2004) připomíná jeho výrok o „ksindlizaci tohoto folku" a cituje ze Stichova dopisu, že je třeba „plácnout ty hajzlíky po papule. Voni sou hlavně strašně nevzdělaný". M. Valášek a P. Šrámek (2003) shodně vzpomínají, že při přetlaku myšlenek, které nebylo možno najednou vyslovit, zakončoval svou výpověď neurčitým *a takový v tomhletom* nebo *v takovém tam tom*. Tento typický rys mluvených projevů jistě nebránil tomu, co obdivuje J. Vintr (2003): že u A. Sticha i nepřipravený mluvený projev (např. během cesty

na chodbičce ve vlaku, v rozsahu dvou hodin) byl precizní a obdivuhodně kultivovaný; nebo J. Vinkler (2003): „schopnost podat látku přitažlivě a s lehkostí. A navíc bez zbytečného patosu a pedagogických klišé." Ostatně s obdivuhodnou neformálností příznivce cyklistiky a hospodských „pivokáv" jistě souvisí i to, jak často ho vzpomínající nebo loučící se přátelé označují nebo oslovují jako *Sašu* (i v závěru nekrologu: „Dobrou noc, Sašo"). Je asi nepředstavitelné, že by ve sledovaných textech někdo ve vztahu k prof. Šmilauerovi použil pouhé rodné jméno *Vladimír*, či dokonce nějaké hypokoristikum (ačkoli pro studenty to byl *Šmilda*).

4. Závěr

V úplném závěru se ještě vrátím k exponování emocí, které je s probíranými žánry přirozeně spojeno a explicitně se projevuje užíváním výrazů jako *láska, radost, milovat, mít rád…* Nejčastěji jsou spojovány s prof. Šmilauerem, a především v textech L. Klimeše (1955, 1965–1966): „Profesor Šmilauer miluje svou práci […]; své posluchače má opravdově a upřímně rád; má rád školu, s radostí vyučuje; láska k jazyku a láska k lidem mu pomáhají překonat všechny obtíže." Ale pozadu nezůstávají ani další autoři, např. I. Lutterer (1983): „Prof. Šmilauer […] imponoval […] láskyplným vztahem ke svým blízkým (tedy i k žákům)." Nebo J. Marvan (1996), podle kterého byl Šmilauerovi „jazyk prostředkem radosti a krásy"; R. Šrámek (1971), kterému Šmilauer „objevil radost z práce, radost z poznávání". Podobně u A. Sticha: „Studenti věřili, že je má rád a že jim ze sebe věnuje maximum" (Sekera 2004); „Měl rád lidi, radoval se z nich" (Petruželka 2003). J. Vinkler (2003) pak píše o Stichově nesobecké a štědré lásce, velkorysosti, dobrotě; o tom, že slove/anští kolegové ho nazývali „otcem Stichem". Ale i u K. Hausenblase obdivuje F. Daneš (1983–1984) „radostně vážný a opravdový vztah k životu i lidem".

K tomu už jen připojím konstatování, že všichni tři „jubilanti" měli nepochybně rádi Kruh přátel českého jazyka, pro který udělali nesmírně mnoho. Proto by možná jako závěr mohla posloužit spojnice narýsovaná Ing. Vladimírem Šmilauerem, dlouholetým tajemníkem Kruhu, od jeho otce k A. Stichovi: „Jakou radost by měl táta z takového žáka!" (Srov. Adam 2014.)

LITERATURA

Adam, R. 2014. ÚČJTK a KPČJ po Stichovi. In *AUC Philologica* (3 – Slavica Pragensia 42): 35–38.

Bartůňková, J. 2003. Zemřel pan profesor Hausenblas. *Češtinář* 14 (1): 17–18.

Beneš, J. 1965a. Dva portréty. *Zprávy Kruhu přátel českého jazyka*, prosinec 1965: 7–8.

Beneš, J. 1965b. Příjmení Šmilauer a jméno Vladimír. Příloha k *Zpravodaji Místopisné komise ČSAV* 6 (5): 3–4.

Cuřín, F. 1971. Projev na zasedání onomastického semináře 8. 12. 1970. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV* 12 (1–2): 13–17.

Čechová, M. 2003. Osobní zamyšlení nad životem a dílem profesora Karla Hausenblase. *Stylistyka* 12: 387–391.

Daneš, F. 1983–1984. Životní jubileum prof. Karla Hausenblase. *Český jazyk a literatura* 34 (3): 135–139.

Dostál, A. 1966. Vědecké dílo profesora Vladimíra Šmilauera. *AUC Philologica, Slavica Pragensia* 8: 5–16.

Dvořák, E. 1976. Osmdesátiny Vladimíra Šmilauera. *Jazykovědné aktuality* 13 (1): 43–44.

Fidlerová Andrlová, A. 2002–2003. Za Alexandrem Stichem (10. 3. 1934 – 26. 1. 2003). *Český jazyk a literatura* 53 (4): 200–202.
Hausenblas, K. 1969. Vykladač jazyků a jazyka (K šedesátinám Vladimíra Skaličky). *Slovo a slovesnost* 30 (3): 221–226.
Hausenblas, K. 1973. K šedesátinám Karla Svobody. *Naše řeč* 56 (5): 268–273.
Hausenblas, K. 1984. Smuteční projev na pohřbu prof. Dr. V. Šmilauera. *Sborník Kruhu přátel českého jazyka*, únor–březen 1984: 1–5.
Hausenblas, K. 1994. Tři vzpomínky na prof. Felixe Vodičku. *Česká literatura* 42 (2): 125–127.
Hausenblas, O. 2003. Za profesorem Alexandrem Stichem. *Naše řeč* 86 (2): 96–98.
Hoffmannová, J. 2015. Dialogicity and continuity in academic discourse (as demonstrated by the festschrift genre). In *Academic (Inter)genres: between Texts, Contexts and Identities*, ed. A. Duszak a G. Kowalski, 135–152. Frankfurt am Main et al.: Peter Lang.
Honl, I. 1976. Projev při oslavě osmdesátých narozenin Vladimíra Šmilauera. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV* 17 (1–2): 10–12.
Horák, J. 1965. Dvojí jubileum. *Zprávy Kruhu přátel českého jazyka*, prosinec 1965: 2–5.
Jelínek, J. 1975–1976. Šmilauer dixit… *Český jazyk a literatura* 26 (4): 181–188.
Klimeš, L. 1955. 60 let prof. dr. Vladimíra Šmilauera. *Český jazyk* 5 (10): 329–333.
Klimeš, L. 1965–1966. Prof. Vladimír Šmilauer sedmdesátníkem. *Český jazyk a literatura* 16 (4): 145–149.
Klimeš, L. 1980–1981. 85 let prof. Dr. Vladimíra Šmilauera, DrSc. *Český jazyk a literatura* 31 (4): 186–191.
Klimeš, L. 1984. Smuteční projev na pohřbu prof. Dr. V. Šmilauera. *Sborník Kruhu přátel českého jazyka*, únor–březen 1984: 7–10.
Klimeš, L. 2005–2006. Co prof. Vladimír Šmilauer nepublikoval (K 110. výročí narození). *Češtinář* 16 (2): 54.
Kolínská, E. 1965. Poděkování V. Šmilauerovi. *Zprávy Kruhu přátel českého jazyka*, prosinec 1965: 15–16.
Kořenský, J. 2003. Zemřel Alexandr Stich. *Slovo a slovesnost* 64 (2): 156–157.
Kosatík, P. 2023. O češtině toho věděl jako málokdo. Dokázal odhalit, co volba slov vypovídá o autorovi a jeho tvůrčím záměru. Seriál Česká inteligence. *Deník N*, 28. 7. 2023.
Lutterer, I. 1983. Vladimír Šmilauer (5. 12. 1895 – 13. 10. 1983). *Naše řeč* 66 (5): 267–268.
Lutterer, I. 1987. K nedožitým devadesátinám prof. Vladimíra Šmilauera. *Sborník Kruhu přátel českého jazyka*: 4–9.
Lutterer, I. 1995. Šmilauerův odkaz české onomastice. *Acta onomastica* 36: 9–11.
Lutterer, I. 2005–2006. 110 let od narození Vladimíra Šmilauera. *Český jazyk a literatura* 56 (1): 37–38.
Macurová, A. 2014. Hausenblas nezveřejněný. *Jazykovědné aktuality* 51 (3–4): 90–97.
Majtán, M. 1984a. Za profesorom Vladimírom Šmilauerom. *Slovenská reč* 49 (2): 117–118.
Majtán, M. 1984b. Smuteční projev na pohřbu prof. Dr. V. Šmilauera. *Sborník Kruhu přátel českého jazyka*, únor–březen 1984: 14–15.
Mareš, P. 2003. Za profesorem Karlem Hausenblasem (1923–2003). *Česká literatura* 51 (6): 791–794.
Mareš, P. 2016. Sféra psané mediální komunikace. In J. Hoffmannová et al., *Stylistika mluvené a psané češtiny*, 255–294. Praha: Academia.
Marvan, J. 1996. Skromná velikost (Za Vladimírem Šmilauerem). *Acta onomastica* 36: 13–15.
Mathesius, V. 1947. Cesty k jasnému výkladovému slohu v češtině. In V. Mathesius. *Čeština a obecný jazykozpyt*, 367–379. Praha: Melantrich.
Minářová, E. 2008. Informativní a persvazivní funkce jako konstituující faktor projevu. Funkční styl publicistický. In M. Čechová, M. Krčmová, E. Minářová. *Současná stylistika*, 244–283. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
Mistrík, J. 1974. *Žánre vecnej literatúry*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
Ondrejovič, S. 2003. Odišiel Alexandr Stich. *Slovenská reč* 68 (2): 119.
Sekera, M. 2004. O Alexandru Stichovi (10. 3. 1934 – 26. 1. 2003). *Český časopis historický* 102 (1): 104–121.
Spal, J. 1984. Autorita. *Sborník Kruhu přátel českého jazyka*, únor–březen 1984: 16–18.
Stich, A. 1976. Skon Oldřicha Králíka. *Naše řeč* 59 (1): 27–28.
Stich, A. 1991–1992. Dr. Miloš Dokulil osmdesátiletý. *Český jazyk a literatura* 42 (9–10): 230–233.
Šmahel, F. 2003. Pocta profesoru Alexandru Stichovi. *Akademický bulletin* 11 (4): 14–15.

Šmejkalová, M. 2015. *Praporu věren i ve ztraceném boji. Vladimír Šmilauer – život a dílo filologa (1895–1983)*. Praha: Academia.
Šmilauer, V. 1940. Arne Novák. *Časopis pro moderní filologii* 26 (2): 393–394.
Šmilauer, V. 1948. Jankův odkaz bohemistice. *Časopis pro moderní filologii* 31 (1): 10–14.
Šmilauer, V. 1949. Emil Smetánka (14. října 1875 – 6. ledna 1949). *Časopis pro moderní filologii* 32 (3): 105–108.
Šmilauer, V. 1968. Sedmdesátiny Dra Ivana Honla. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV* 9 (1): 7–19.
Šmilauer, V. 1968–1969. Profil češtináře. *Český jazyk a literatura* 19 (6): 241–249.
Šmilauer, V. 1973. Jan Svoboda (1899–1973). *Naše řeč* 56 (4): 211–214.
Šmilauer, V. 1974. Dr. Josef Bartůšek. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV* 15 (5): 516–521.
Šmilauer, V. 1975. Před sto lety se narodil prof. Emil Smetánka (14. X. 1875). *Naše řeč* 58 (4): 211–212.
Šmilauer, V. 1982. Doc. PhDr. Josef Beneš, CSc., osmdesátiletý. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV* 23 (1–2): 271–276.
Šmilauer, V. 1983. Šedesátiny prof. PhDr. Karla Hausenblase, DrSc. *Naše řeč* 66 (5): 261–264.
Šrámek, R. 1971. Projev na zasedání onomastického semináře 8. 12. 1970. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV* 12 (1): 18–22.
Tydlitát, J. 2002–2003. Alexandr Stich v Rychnově nad Kněžnou. *Češtinář* 13 (3): 71–72.

Příspěvky F. a H. Fröhlichových, J. Homoláče, J. Kolára, K. Kučery, I. Lutterera, P. Nejedlého, P. Ouředníka, A. Petruželky, P. Preisse, J. Schejbala, L. Svobody, P. Šrámka, M. Valáška, J. Vinklera, J. Vintra, V. Vlnase a S. Wollmana s datací (2003) jsou citovány z revue *Souvislosti* 14, 2003, č. 1–2.

prof. PhDr. Jana Hoffmannová, DrSc.
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
hoffmannova@ujc.cas.cz

2024 ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE PAG. 35–41
PHILOLOGICA 1

PŘÍSPĚVEK ALEXANDRA STICHA A VLADIMÍRA ŠMILAUERA K VÝZKUMU ČESKÉ VOJENSKÉ TERMINOLOGIE

JOSEF ERNST

ABSTRACT
The contribution of Alexandr Stich and Vladimír Šmilauer to the research of Czech military terminology
Alexandr Stich as well as Vladimír Šmilauer dealt with Czech military terminology, although this was not their main area of research. Both of them linguistically analyzed the work of others, namely Stich of Friedberg-Mírohorský and Šmilauer of Emil Smetánka. Stich was fascinated by Friedberg-Mírohorský's effort because he also saw it as a political manifesto that would raise the Czech language to a higher level, and thus to the same level as the German language. For Šmilauer, who was a student of Smetánka, his work was of great importance because of its originality and systematic nature. Both Stich and Šmilauer made a thorough analysis of original sources, be it the illustrative atlas by Friedberg-Mírohorský or the set of small arms terminology, which was based on Smetánka's work in the terminology commission after World War I.

Keywords: military terminology; terminology work; method; terminology commission; military terms

1. Úvod

Vojenská terminologie nepředstavovala ani pro Vladimíra Šmilauera, ani pro Alexandra Sticha hlavní předmět bádání, oba však svou vědeckou prací neopominutelně přispěli k rozvoji a poznání tohoto úseku slovní zásoby novodobé češtiny. Alexandr Stich se zaměřil na situaci ve druhé polovině 19. století a zpětně sledoval úsilí podmaršálka Emanuela Salomona z Friedbergů o vybudování české vojenské terminologie. Vladimír Šmilauer v období mezi světovými válkami navázal na aktivity profesora Emila Smetánky a terminologické komise při československém Ministerstvu národní obrany a systematicky analyzoval tehdy zaváděnou soustavu vojenských termínů.

2. Alexandr Stich

S profesorem Alexandrem Stichem jsem se krátce setkal jen jednou někdy před sympoziem, které jsem organizoval v roce 2002 pod názvem „250 let výuky českého jazyka

https://doi.org/10.14712/24646830.2024.16

© 2024 The Author. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

v rakouské armádě". Bohužel se A. Stich ze zdravotních důvodů tohoto sympozia již nemohl zúčastnit. Teprve když jsem se ve své disertační práci zabýval vývojem české vojenské terminologie, dostal jsem se k jeho výkladům o této problematice (Stich 2000).

A. Stich ve svém článku poukazuje na to, že literární, vědecká, lingvistická a jazykově-didaktická činnost důstojníků českého původu působících během 19. století v rakouské armádě je zatím málo prozkoumána. Pokud jde o českou vojenskou terminologii, zabývali se jí podle Stichových zjištění zejména učitelé na vojenské akademii ve Vídeňském Novém Městě (Wiener Neustadt), kteří ale už téměř nejsou známí (srov. též Oberpfalzer 1919, 179). Určitou výjimkou snad je Ferdinand Čenský, jenž svým *Vojenským slovníkem německo-českým* (1871) mj. inspiroval Slovince Andreje Komela ze Sočebranu.[1]

Důstojníci českého původu chtěli, aby prostí čeští vojáci rozuměli vojenské službě ve všech situacích. Protože si tito důstojníci byli vědomi potíží, s nimiž se vojáci museli potýkat, přeložili do češtiny řadu předpisů týkajících se především výcviku a cvičení, ale také zacházení se zbraněmi apod. Velký podíl na tom měli tehdejší učitelé na vojenské akademii, k nejpilnějším patřili Tomáš Burian, Ferdinand Čenský a Mořic Fialka. Výraznou výjimkou byl však Mathias (pseudonym Matěj Milota Zdirad) Polák, původně vlastenecký učitel češtiny a později učitel válečné historie a cizích jazyků, který díky svým literárním pracím, především lyrickému dílu s titulem *Vznešenost přírody*, platí za zakladatele českého romantismu. Polák se ale postupem času od vlasteneckého postoje stále více vzdaloval a s žáky, kteří přišli z Čech, odmítal mluvit česky. Někdy jim dokonce zakazoval, aby mezi sebou v češtině komunikovali.[2]

Podle Sticha mělo překládání primárně komunikační funkci, šlo o úpravu (ustanovení) jazykové komunikace mezi mužstvem jiné než německé národnosti a důstojníky. Vypracovávání dvojjazyčných seznamů slov nebo slovníků, jak tomu v 19. století často bývalo, přitom lze označit nanejvýš za terminologickou práci v širším slova smyslu. Terminologická práce v užším slova smyslu by zahrnovala nejen nalezení odpovídajícího termínu v cílovém jazyce, ale také naplnění tohoto termínu obsahem, tedy poskytnutí definice nebo vysvětlení.[3]

Stich ve zmíněném článku pojednává o českém důstojníkovi a absolventovi vojenské akademie ve Vídeňském Novém Městě Emanuelu Salomonovi svobodném pánu z Friedbergů, který později své šlechtické jméno *Friedberg* přeložil do češtiny a užíval obě jména společně – *Friedberg-Mírohorský* (1829–1908).

Friedberg-Mírohorský získal velké zásluhy tím, že se podílel na dvou slovnících – *Riegrově* a *Ottově slovníku naučném* – a zpracoval v nich většinu vojenských termínů. Dělo se tak v době, kdy byl nasazen jako plukovník a velitel pluku v Essegu/Osijeku ve Slavonii. Stich v tvorbě daných lexikonů (týkajících se nejen vojenského jazyka a terminologie) spatřuje realizaci tzv. národně-reprezentativní funkce českého jazyka, který byl v té době (vedle de facto státního jazyka němčiny) považován za tzv. jazyk sekundární; měl být tedy povýšen na stejnou úroveň.

---

[1] Komel ze Sočebranu sloužil několik let jako důstojník u korutanského pěšího pluku č. 7 v Klagenfurtu, ve kterém bylo nejen mnoho Čechů, ale také velký počet Slovinců; proto s povolením nadřízených začal vojáky vyučovat. Komel je považován za zakladatele slovinské vojenské terminologie a v této oblasti napsal kolem dvaceti knih. Po 36 letech služby v armádě odešel jako major ad honoris do výslužby a za své zásluhy byl povýšen do šlechtického stavu.

[2] A. Stich se intenzivně zabýval Polákovou literární tvorbou, zejména jeho dílem *Cesta do Itálie*.

[3] K terminologii v češtině srov. mj. Tejnor 1968; Poštolková, Roudný a Tejnor 1983.

Friedberg-Mírohorský v tomto období také začal psát svůj vícejazyčný vojenský slovník (*Česko-francouzsko-německý vojenský slovník*). Ten bohužel zůstal pouze v rukopise. Zajímavý je i fakt, že takový slovník vydal v roce 1871 výše zmíněný Ferdinand Čenský a věnoval ho mj. Friedbergovi-Mírohorskému, se kterým si dopisoval:

> Druhý z Vás, Pánové! jeden z nejtalentovanějších vychovanců onoho [majora Tomáše Buriana], první počal lidu českému svou terminologií vědy vojenské v „Naučném Slovníku" a svými pojednáními k „Názornému atlasu" soustavně odhalovati. Obě dvě díla bez Vašeho účastenství byla by necelá. (Čenský 1871, VII)

Podle Sticha k nejlepším spisům Friedberga-Mírohorského v oblasti vojenské terminologie patří jeden z pěti dílů tzv. *Názorného atlasu*, postupně vycházejícího doplňku k *Riegrovu slovníku naučnému* (vlastní vícesvazkový slovník obsahoval pouze text, žádné ilustrace ani tabulky). Třetí část atlasu s titulem *Válečnictví polné a vojenství*[4] vyšla v roce 1868. Friedberg-Mírohorský byl v té době podplukovník a náčelník generálního štábu na Generálním velitelství v dalmatském městě Zara/Zadar. Tuto část vypracoval společně s Miroslavem Tyršem, který napsal kapitolu *Tělocvik ve vojště*, a Karlem Františkem Procházkou, odpovědným za rubriku *Pušky, střelné zbraně a munice*. Friedbergův příspěvek zahrnuje kapitoly *Zbrojnictví a polní válčení*, *Strategie, taktika a tábornictví*, *Hražení*, *Dobývání a hájení pevných míst* a rovněž *Mostařství*.

Friedberg se zabýval terminologií i v jiných jazycích a z jiných oblastí, např. v rumunštině při svém oficiálním pobytu na Valašsku jako vojenský zeměměřič. Pro vynikající ovládání několika jazyků byl též označován jako „Mezzofanti"[5] rakouské armády.

A. Stich také konstatoval, že nejvýznamnějším přínosem Friedberga-Mírohorského je jazyková dokonalost české vojenské terminologie. Friedbergův příspěvek v *Názorném atlasu* spolu s dalšími příspěvky ovšem není představením uceleného a kodifikovaného vojenského jazyka, ale zůstal vlastně pouze jeho projektem.

Ve své práci Friedberg-Mírohorský vycházel na jedné straně ze staré vojenské terminologie, na druhé straně však i z terminologie služebních řádů. Jeho hlavní metodou, jak ukazoval Stich, byly kalky, např. *transportovna*, *opatřovací zásobárna* nebo *vyšší vychovací ústav*. Friedberg-Mírohorský také používal francouzskou vojenskou terminologii, protože mluvil kromě několika slovanských jazyků i maďarsky, anglicky, rumunsky a plynně francouzsky.

Stich ve svém článku zmiňuje rovněž Vladimíra Šmilauera, jehož práce o vojenské terminologii s dílem Friedberga-Mírohorského zřejmě porovnával; toto srovnání však bohužel nepředložil. Jen v náznaku říká, že „ne všechno z činností Mírohorského bylo po roce 1918 zapomenuto a ztraceno" (Stich 2000, 105).

3. Vladimír Šmilauer

Obdobně jako Alexandr Stich, který hodnotil práci Emanuela Salomona z Friedbergů-Mírohorského na vojenské terminologii v 19. století, analyzoval Vladimír Šmilauer práci

[4] Ostatní části: 1. Výtvarné umění, 2. Národopis a historie, 4. Průmysl, 5. Matematika a přírodní vědy.
[5] Gieseppe Gasparo Mezzofanti (1774–1849) byl italský kardinál a slavný polyglot.

profesora Emila Smetánky (1875–1949) a celé terminologické komise, která byla po roce 1918 zřízena speciálně pro tento účel na československém MNO – Ministerstvu národní obrany (Oberpfalzer 1919, 179; Šmilauer 1936, 25, 1938, 152).

Profesor Smetánka je znám především jako badatel zaměřený na staročeskou literaturu a jako redaktor a vydavatel *Staročeského slovníku* (po smrti Jana Gebauera). Připomeňme ovšem, že se po vzniku Československa zasloužil o vytvoření nejen české vojenské terminologie, ale také terminologie poštovní a lékařské. Během první světové války působil jako zásobovací důstojník v Dalmácii; znal obecnou vojenskou terminologii a do jisté míry i vojenské názvosloví ve specifických oblastech armády.

Nevíme, jak a kým byl V. Šmilauer motivován k tomu, aby se vojenskou terminologií zabýval, protože hlavními oblastmi jeho výzkumů byla bohemistická lingvistika, zejména slovotvorba a syntax, a česká toponomastika. Myslím, že rozhodující byly dva důvody:

1. Šmilauer byl žákem profesora Smetánky, který se vojenskou terminologii zabýval po mnoho let;
2. Šmilauer byl (stejně jako Smetánka) vojákem v první světové válce.

V. Šmilauer psal o Smetánkově terminologické práci v oblasti vojenství zejména v rozsáhlé studii *Vojenské názvosloví ručních střelných zbraní a kulometů*, uveřejněné v časopise *Naše řeč* (Šmilauer1936).[6] V článku upozorňuje, že Smetánka byl členem terminologické komise na Ministerstvu národní obrany více než devět let. Zdánlivě dlouhá doba byla způsobena složitostí vojenské terminologie s jejími nesčetnými doménami. Výzva byla tak velká proto, že nová armáda stěží disponovala vlastní použitelnou terminologií a že z psychologických důvodů nebyla rakouská terminologie žádoucí a nemohla být zachována. K tomu se přidaly další faktory:

1. Ministerstvo nechtělo ponechat tvorbu nové vojenské terminologie na soukromé iniciativě, protože se domnívalo, že by tím utrpěl jednotný výcvik;
2. čeští vojáci, kteří byli organizováni v legiích v Rusku, ve Francii a v Itálii, si z těchto zemí přivezli cizojazyčné vojenské termíny, jež bylo nutné přizpůsobit;
3. k vojenským termínům musela být vytvořena česká „služební řeč" (Oberpfalzer 1919, 179).

Jednání terminologické komise se zúčastnili jak vojenští, tak civilní odborníci, zástupci průmyslu, firem a úřadů i jazykoví odborníci z univerzity.

Nemalý problém, jak poznamenal Šmilauer, spočíval v tom, že dříve se v této oblasti dělalo málo. Jedním z mála užitečných podkladů byla Tyršova sokolská terminologie, která byla uplatněna pro výcvik a pro povely. Ze starší vojenské literatury se daly použít některé termíny Ferdinanda Čenského, jenž jako učitel českého jazyka na vojenské akademii ve Vídeňském Novém Městě napsal už zmíněný *Německo-český vojenský slovník*. Z československých legií v zahraničí bylo převzato jen minimum termínů založených na ruském vojenském jazyce, např. *rota* nebo *sumka* (Šmilauer 1938, 152).

Šmilauer (1938) dále uvádí, že si komise pro splnění přijatého úkolu, tedy vytvoření uceleného a promyšleného systému pojmenování, jenž se bude vyznačovat stručností, jednoduchostí, popisností a věcnou i jazykovou správností, stanovila několik hlavních zásad:

---

[6] K rozvoji české vojenské terminologie srov. dále Sedlák 1928, 1932, 1937; Šmilauer 1937.

1. To, co dosud bylo a co se vžilo, bylo ponecháno, i když se tím snad porušovala přísná systematičnost terminologie. Jen z vážných příčin byla starší vžitá terminologie měněna. To se stalo sokolským povelům *„Pochodem pochod!“*, *„Poklusem poklus!“* , *„V pravo čelem!“* atp. Silné přizvukování a emfatické dloužení poslední slabiky: po-chód, po-klús, če-lém vedlo k nesnesitelnému komolení slov. Byly proto zavedeny povely *„Pochodem v chod!“*, *„Poklusem v klus!“*, *„Napravo v bok!“* atp.
2. Mezi věcí a slovem byla udržována těsná souvislost. Komise zvláště dbala toho, aby nové termíny nebyly pouhým překladem dosavadní terminologie německé (jak se jinak často dálo i děje). Každý nový termín vycházel z dokonalého poznání příslušné věci. Proto se porady konaly nejen v zasedacích síních, ale i v skladech, dílnách a továrnách, kde odborníci ukazovali, objasňovali účel a funkci jednotlivých předmětů i jejich součástek. Filologové se museli vžíti i do věcné stránky; tím se velmi napomáhalo dorozumění s odborníky.
3. Vojenská terminologie je celkem puristická, ne však nijak extrémně. […] odmítají se slova přejatá z němčiny, připouštějí se však – třeba v míře dost omezené a různě podle oborů – slova mezinárodní. V moderních odvětvích technických (např. v letectví) ovšem nijaké vlastní mezinárodní terminologie není […].
4. Nové termíny tvoří se soustavně […]. Dbalo se vždy na to, aby se tvoření dálo v duchu dnešního jazyka a aby se nemístně nearchaizovalo.

Rozumí se, že se dílo tak obrovské a konané v rychlém tempu neprovedlo bez některých omylů […]. Tak bylo označení „dienstführender Feldwebel“ nejprve překládáno slovy „službu vedoucí“ nebo „službyvedoucí“. Po námitkách jazykových se to zkoušelo s ruským „starší“, ale to nevyhovovalo zase v praxi, protože nebylo dost jasné. Konečně byl ustálen název „výkonný rotmistr“. (Šmilauer 1938, 152–153)

Dodejme, že později byl zvolen termín *výkonný praporčík*. Tato vojenská funkce existovala až do roku 2018, poté ji převzali občanští zaměstnanci.

Celkově byla nová vojenská terminologie přijata velmi rychle, někdy i přes skepsi a pochybnosti, a to též v případech, kde nedůvěra byla velmi vysoká, např. při označení leteckých jednotek *letka* nebo *peruť* (Šmilauer 1938, 153). Byly ovšem použity i nenáležité výrazy, např. jako ekvivalent pro *Stallmeister* bylo zavedeno „málo pěkné“ (Oberpfalzer 1919, 180) slovo *koňák*, tento výraz byl ale brzy nahrazen termínem *podkoní* (Šmilauer 1938, 154).

Potíže ve vojenství po osamostatnění státu spočívaly i v tom, že velká část československé armády byla převzata z bývalé armády rakousko-uherské. Staré výcvikové a služební předpisy při absenci nových předpisů platily ještě několik let. Vzniklá situace byla nepřijatelná, protože vojáci používali smíšený jazyk, ve kterém byly německé termíny a výrazy zkomoleny téměř k nepoznání, jen tak zněly poněkud česky.

Šmilauer dochází k závěru, že význam vykonané terminologické práce není radno podceňovat. Jednotná a promyšlená terminologie podle jeho názoru zabraňuje chaosu a zvůli, urychluje konsolidaci výcviku a služby a stabilizuje administrativu. Především však podpořila smysl pro jazykovou pečlivost.

Svůj velký článek o názvosloví ručních střelných zbraní a kulometů napsal Šmilauer (1936) v době, kdy už většina terminologických prací byla dokončena. Speciálně se v něm zabýval terminologií jedné oblasti vojenství, a to s neobyčejnou důkladností. V této průkopnické vědecké práci Šmilauer jako mladý docent na Univerzitě Karlově lingvisticky analyzoval a rozvinul jednu z dílčích oblastí české vojenské terminologie.

Šlo o velmi podrobný rozbor základů a také způsobů utváření terminologie; autor si musel osvojit i technický a věcný obsah jazykových označení. Daná studie byla často brána jako model toho, jak by měla vypadat spolupráce filologů a praktiků při vytváření nové terminologie.

Ve studiích tohoto typu existuje možnost začít u slov, určit jejich význam a stanovit, co znamenají příslušné přípony, typy složenin atd., nebo začít u pojmů a hledat, jak jazyk vyjadřuje příslušné kategorie pojmenování. Oba postupy mají své přednosti a bylo by zbytečné snažit se vybrat jeden nebo druhý z nich. V praxi jde spíše o to, jak je kombinovat. Šmilauer se nejprve pokusil analyzovat dvě určené skupiny: 1. *Jména metaforická*, 2. *Jména odvozená*. Zde vycházel z motivace pojmenování. K tomu přidal třetí skupinu, *Přehled názvů podle významových skupin*, v jejímž rámci představil sémantickou a funkční klasifikaci.

Již zmíněná struktura Šmilauerovy studie je mimořádně podrobná a obsahuje následující body:

I. Jména metaforická (např. *hlava*, *čelo*, *jazýček*)
II. Jména odvozená
  A. Deverbativa:
    I. Typ – s příponou (*zaměřovač*, *vytěrák*, *rydlo*)
    II. Typ – nulová přípona:
      A. Maskulina (*výběr*, *zářez*, *západ*)
      B. Feminina (*opěra*, *spoušť*, *rukojeť*)
  B. Denominativa (*úderník*, *bočnice*, *nadpažbí*)
III. Přehled názvů podle významových skupin
  A. Samostatné předměty (*karabina*, *maznice*, *pouzdro*)
  B. Součástky
    I. Součástky podle funkce (*příklopka*, *držadlo*, *závěs*)
    II. Součástky podle tvaru (*vidlice*, *kotouč*, *lučík*)
    III. Části těles a změny profilu (*článek*, *ouško*, *drážka*)

Šmilauerova studie představuje vědecky zdaleka nejkvalitnější dílo v oblasti analýzy vojenské terminologie, i když se zabývala pouze její dílčí (ale v žádném případě nedůležitou) oblastí.

Později Šmilauer působil v jiném odvětví vojenství: Názvoslovná kartografická [vojenská] komise při Vojenském zeměpisném ústavu, kterou Šmilauer vedl, musela přejmenovat asi 30 000 místních a pomístních názvů, které se pak zaznamenávaly na vojenských mapách (Hlavačka 2012, 308).

4. Závěr

Oba badatelé svými lingvistickými pracemi významně přispěli k poznání české vojenské terminologie a poskytli podněty pro její další rozvoj. Vladimír Šmilauer důkladně sledoval a zhodnotil úsilí o vybudování soustavy vojenské terminologie po první světové válce a systematicky popsal její podobu. Alexandr Stich později ukázal, že se tato terminologie začala utvářet už v 19. století v rámci rakouské armády a upozornil na průkopnické zásluhy jedné z význačných, avšak pozapomínaných osobností.

LITERATURA

Čenský, F. 1871. *Vojenský slovník německo-český.* Praha: Kober.

Hlavačka, M. 2012. „Die Namen mit den Erfordernissen der Zeit in Einklang bringen." Der Wandel der Toponyme in den böhmischen Ländern nach 1945. *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder* 52 (2): 303–338.

Oberpfalzer, F. 1919. České názvosloví vojenské. *Naše řeč* 3 (6): 179–181.

Poštolková, M., Roudný, M., Tejnor, A. 1983. *O české terminologii.* Praha: Academia.

Sedlák, J. V. 1928. Vojenská péče o jazyk. In *Almanach na paměť činnosti dr. Jindřicha Vaníčka ve výchovném odboru ministerstva národní obrany*, ed. J. V. Sedlák, 46nn. Praha: Ministerstvo národní obrany.

Sedlák, J. V. 1932. Čím přispěla armáda k rozmnožování slovníka českého. *Hlas národní obrany* 14 (1): 5.

Sedlák, J. V. 1937. O vojenském názvosloví. *Vojenské rozhledy* 18 (10): 881–888.

Stich, A. 2000. Emanuel Salomon Friedberg-Mirohorsky. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 46, 99–105. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Šmilauer, V. 1936. Vojenské názvosloví ručních střelných zbraní a kulometů. *Naše řeč* 20 (2–3): 25–44, (4–5):77–99.

Šmilauer, V. 1937. Letecké názvosloví. *Naše řeč* 21 (6): 169–172.

Šmilauer, V. 1938. O vojenském názvosloví. *Naše řeč* 22 (5): 151–155.

Tejnor, A. 1968. Normalizace terminologie jako součást péče o kulturu jazyka. *Slovo a slovesnost* 29 (3): 303–312.

Prof. ObstdhmfD i.R. Mag. Dr. Josef Ernst, MBA, PhD
ernst.josef@gmx.at

2024 ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE PAG. 43–46
PHILOLOGICA 1

ŠMILAUER – TESNIÈRE – ZÁVISLOSTNÍ SYNTAX

JARMILA PANEVOVÁ – PATRICE POGNAN

ABSTRACT
Šmilauer – Tesnière – Dependency syntax
The article compares two representative approaches to the description of dependency syntax: Šmilauer's syntax for Czech (1947) and Tesnière's structural syntax focused on syntax in general (1959). Similarities and differences between the two leading representatives of modern syntax are the object of comparison. The degree of general knowledge of Tesnière's approach in the Czech environment is considered in the works of Šmilauer before Tesnière's most comprehensive work was published. Both authors use graphic means to capture the syntactic structure of a sentence, called stemmata by Tesnière. Both authors, however, differ in their conception of the central sentence pair of syntactic structure: subject and predicate. While Šmilauer considers the subject to be the basic source of agreement for the predicate, for Tesnière the subject is one of the members dependent on the verb (in the same vein as the objects or adverbials). This approach then led Tesnière to introduce the notion of verbal valency reflecting the necessary participants in the action expressed by the verb. Both authors also differ in their representation of the order of words in the graphic representation: Šmilauer respects the surface order of words in the sentence structure, while Tesnière mostly places the actants to the left of the governing verb and the circumstants to the right.

Keywords: dependency syntax; subject; predicate; stemma; graphic representation; valency

1. Úvod

V současné době se v naší a částečně i světové syntaxi používá popisu, který je pokryt názvem závislostní syntax, užívá se jak pro účely didaktické, tak pro účely formalizace a automatického zpracování jazyka. Pokládáme proto za vhodné se v rámci konference „Paměť oboru: Šmilauer – Hausenblas – Stich" poohlédnout po jejich pramenech u nás a porovnat je se závislostní syntaxí pěstovanou jinde.

Současná česká syntax explicitně nazývaná závislostní je založena na syntaxi Šmilauerově. Vladimír Šmilauer vydal svou *Novočeskou skladbu* (dále NS) v roce 1947. Kromě komplexního pojetí větné skladby sleduje autor už zde cíle didaktické. Jakožto duší pedagog vydává také od poloviny padesátých let 20. století *Učebnici větného rozboru* (Šmilauer 1955), jejíž úpravy a reedice se objevují v osmi vydáních do šedesátých let minulého století. Aspekty didaktické jsou zde zdůrazněny ještě výrazněji.

Vzhledem k tomu, že syntax francouzského lingvisty, slavisty a germanisty Luciena Tesnièra patří rovněž do paradigmatu syntaxí závislostních a že se jeho pracím věnuje

https://doi.org/10.14712/24646830.2024.17

© 2024 The Authors. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

soustavná pozornost v současné syntaxi teprve v posledních několika letech, je nasnadě porovnat přístup Šmilauerův (1895–1983) a Tesnièrův (1893–1954) z hlediska dneška. Obě tyto obsáhlé syntaxe vznikaly vlastně časově paralelně, přestože základní práce Tesnièrova *Éléments de syntaxe structurale* vyšla v prvním vydání až v roce 1959 po autorově smrti péčí jeho vědeckých přátel a jeho manželky. Šmilauer nemohl tedy při vydání *Novočeské skladby* (dále NS) tuto práci znát, znal však Tesnièrovy práce předchozí. V NS v oddíle Přídavky (na s. 407) je v bibliografických odkazech citována Tesnièrova práce *Petite grammaire russe;* v *Učebnici větného rozboru* (dále UVR) uvádí Šmilauer přeložený citát z Tesnièra (1953) ve znění: „Grafické znázornění vztahů má význam pro svou jednoduchost, jasnost, konkrétnost a stručnost a má význam vědecký pro svou přesnost a stručnost." Dodejme jen, že ani Tesnière se didaktických aspektů svého přístupu nezříká, naopak, pedagogické zásady a jejich výhody podrobně rozebírá zejména v kapitole 276 své základní práce (Tesnière1959).

2. Základní rozdíly mezi Tesnièrem a Šmilauerem

Základní rozdíl mezi oběma autory spočívá v tom, že Tesnière podává obecný model syntaxe aplikovatelný na různé jazyky, Šmilauer se vědomě omezuje na syntax češtiny.

Shoda mezi oběma autory spočívá v použití grafických prostředků pro zachycení větné stavby. Tesnière nazývá tyto reprezentace stemmaty a přiznává, že byl inspirován ruskými gramatikami ze začátku 20. století, které získal osobní koupí během své petrohradské mise ve třicátých letech (uvádí gramatiku D. N. Ušakova a dalších, připomíná i osobní kontakty s L. V. Ščerbou). Soudí však, že ruská lingvistika té doby nedocenila význam stemmatu jako přínos grafického zachycení větné stavby.

Přestože se oba autoři shodují v tom, že v grafické reprezentaci vět jsou zachyceny jako zvláštní položky (hodnoty uzlů) pouze slova autosémantická, zatímco slova synsémantická jsou součástí autosémantického ohodnocení slova, rozdíl mezi nimi spočívá v zachycení vztahu subjektu a predikátu. Zatímco Tesnière chápe subjekt jako jedno z doplnění slovesa zachycené v grafu na stejné úrovni jako ostatní slovesná doplnění (objekty, příslovečná určení), Šmilauer pokládá subjekt za zvláštní typ reprezentovaný v grafu na stejné úrovni jako predikát.

Tento rozdíl plyne podle našeho názoru jak z důvodů praktických, tak teoretických (chápání pozice syntaxe v soudobém schématu věd v Tesnièrově době). Podle Tesnièra by stemma se zachycením subjektu na stejné úrovni jako predikát bylo asymetrické. U V. Šmilauera patrně převládá didaktický aspekt zdůrazňující úlohu subjektu jako zdroje shody pro predikát, i když na druhé straně je si Šmilauer vědom zvláštní povahy subjektu odrážející se v citátu z NS (s. 42): „oba členy jsou rovnocenné a navzájem se předpokládají. Shoda v predikaci není známkou závislosti, nýbrž sounáležitosti."

Popisovaný rozdíl ovšem odráží obecnou orientaci humanitních věd v minulých stoletích. Šlo tehdy o příklon jednotlivých vědců k pojetí logickému, nebo psychologickému. Stoupenci školy logické vycházeli z aristotelovského typu gramatik, k tomuto typu patřili např. gramatici ze skupiny Port-Royal ve Francii, W. von Humboldt v Německu aj. Jejich analýza je založena na hypotéze, že věta je tvořena dvojicí subjekt – predikát. Proti této tezi se Tesnière staví velmi ostře antitezí, že „formální" logika do lingvistiky nepatří.

Naproti tomu škola psychologická pojímá subjekt jako jeden z členů bezprostředně závislých na slovese a umožňujících konsistentně vyložit i věty bez přítomnosti subjektu, popř. s jeho nenominativním vyjádřením. Jak uvádějí Sériot (2020) a Chrakovskij (1983), objevil se popis struktury věty v podobě stemmat v ruské gramatice ještě dříve než v gramatikách ruštiny uváděných Tesnièrem (1959 v poznámce 9 kapitoly 3). Jejich autorem je A. A. Dmitrijevskij (1856–1929), středoškolský učitel v oblasti Voroněže. Dmitrijevskij uvádí, že v rámci psychologického přístupu lze dobře zachytit a vysvětlit ruské věty jako *Svetaet, Mne žaľ, Zapachlo djegtem, Prišli Ivan s Petrom*.[1] L. Tesnière ovšem uvádí, že ruští syntaktikové, užívajíce v popisu stemmata, nedohlédli jejich praktičnost a nepředvídali jejich další vývoj.

3. Pojetí valence u obou autorů

U Tesnièra nacházíme další zásadní princip motivující od poloviny padesátých let minulého století výzkum (slovesné) valence, nazývaný valenční syntax. O termínu valence L. Tesnière uvádí, že ho inspiroval výklad chemika F. A. Kekulého ze Stradonic (1829–1896). Tesnière užívá Kekulého formulace jako metafory, v níž se sloveso chová jako atom v chemii, a je tedy spojeno s určitým počtem účastníků, nazývaných Tesnièrem aktanty (valenční členy), viz Tesnière 1959, kapitola 48, § 1, § 4 etc.

Tesnièrův přístup je verbocentrický; větu přirovnává k dramatu, v němž je jeho jádro (sloveso) obklopeno určitým počtem účastníků, nazývaných dále jak autorem, tak potom jeho četnými následovníky aktanty. V syntaxi Vladimíra Šmilauera valenční termíny nenacházíme, jeho syntax vychází ze syntaxe tradiční, stručně nastíněné u Gebauera a Ertla (1914, 1926), i když jistý předstupeň valenční syntaxe v našem prostředí znamenalo dílo E. Paulinyho *Štruktúra slovenského slovesa* (Pauliny 1943). Z některých Šmilauerových formulací jistá cesta k valenčnímu pojetí vede, a to nejen v důsledném rozlišení objektu a příslovečného určení, ale i v rozlišení příslovečných určení doplňujících (*usadili se v Čechách, choval se hrubě*) a určujících (*nadával hrubě*), NS, s. 256.

4. Zachycení slovosledu v obou koncepcích

Shoda mezi oběma autory je v zachycení závislosti ve větách jednoduchých: od slova řídícího vede hrana k jeho slovům podřízeným, umístěným hierarchicky níže. Rozdíl však spočívá ve vlivu lineárního pořadí slov ve stemmatech/grafech. Tesnière klade slova závislá na stejném stupni v podstatě tak, že aktanty umisťuje vlevo od jejich nadřízeného řídícího slova, cirkumstanty (blízké příslovečným určením) vpravo, zatímco Šmilauer dodržuje pořadí slov podle jejich lineárního výskytu ve větě.

[1] Otázka prvenství mezi oběma citovanými autory je v tomto kontextu podřadná. Zajímavější by byl vztah renomovaných slavistů typu Ščerby a Ušakova k Dmitrijevskému jako výraznému nositeli školy psychologické.

5. Závěr

Rozdílů mezi oběma pojetími je pochopitelně mnohem víc. Zdůraznili jsme zde rozdíly i shody zásadní. Valenční pojetí syntaxe vyznívá ve prospěch řešení Tesnièrova, pořadí elementů v grafické podobě věty (u Tesnièra podle valenční povahy, u Šmilauera podle povrchového slovosledu) svědčí ve prospěch Šmilauerova řešení.

Závislostní pojetí reflektované v gramatikách formálních (viz např. Pognan 2020, 2022) a také např. v anotačních schématech (Hajič et al. 2017) nebo v modelech prezentovaných v systémech UD (Universal Dependencies, viz např. Nivre 2008, Zeman 2018) prokazují jak nosnost závislostního přístupu, tak transparentnost z hlediska větné stavby.

LITERATURA

Dmitrijevskij, A. A. 1877. *Praktičeskije zametki o russkom sintaksise I: Opredelenije predloženija*, 1–15. Voroněž: Filologičeskie zapiski, Vypusk 3.

Gebauer, J., Ertl, V. 1914, 1926. *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské.* Praha: Česká grafická unie.

Hajič, J. et al. 2017. Prague Dependency Treebank. In *Handbook on Linguistic Annotation*, ed. N. Ide a J. Pustejovsky, 555–594. Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-024-0881-2_21

Chrakovskij, V. S. 1983. Istoki verbocentričeskoj koncepcii predloženija v russkom jazyke. *Voprosy jazykoznanija* 31 (3): 110–117.

Nivre, J. 2008. Algorithms for determining incremental dependency parsing. *Computational Linguistics* 34 (4): 503–553.

Panevová, J. 2016. Syntax Vladimíra Šmilauera včera a dnes. *Jazykovědné aktuality* 53 (1 a 2): 30–35.

Pauliny, E. 1943. *Štruktúra slovenského slovesa*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení.

Pognan, P. 2020. Pourquoi Tesnière est-il Tesnière? Vie, œuvre et héritage. In *Contacts linguistiques, littéraires, culturels: Cent ans d'études du français à l'Université de Ljubljana*, ed. S. Vaupot et al.,132–155. Ljubljana: Les preses universitaires de l'Université de Ljubljana, Faculté des Lettres.

Pognan, P. 2022. Lucien Tesnière et l'École de Prague. In *L'oeuvre de Lucien Tesnière: Lectures contemporaines*, ed. F. Neveu a A. Roig, 153–173. Berlin – Boston: de Gruyter. https://doi.org/10.1515/9783110715118-009

Sériot, P. 2020. The Russian trail, Dmitrievski, the little drama metaphor and dependency grammar. In *Chapters of Dependency Grammar: A Historical Survey from Antiquity to Tesnière*, ed. A. Imrenyi a N. Mazziotta, 253–276. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. https://doi.org/10.1075/slcs.212.09ser

Šmilauer, V. 1947. *Novočeská skladba.* Praha: Ing. Mikuta (2. vyd. Praha: SPN 1966).

Šmilauer, V. 1955. *Učebnice větného rozboru*. Praha: SPN.

Tesnière, L. 1934. *Petite grammaire russe*. Paris: H. Didier.

Tesnière, L. 1953. *Esquisse d'une syntaxe structurale*. Paris: C. Klincksieck.

Tesnière, L. 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: C. Klincksieck.

Ušakov, D. N. et al. 1929. *Učebnaja kniga po russkomu jazyku*. Moskva – Leningrad: Gosizdat.

Zeman, D. 2018. *The world of Tokens, Tags and Trees*. Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK.

prof. PhDr. Jarmila Panevová, DrSc.
Ústav formální a aplikované lingvistiky, Matematicko-fyzikální fakulta UK
Jarmila.Panevova@mff.cuni.cz

prof. Patrice Pognan
Ústav formální a aplikované lingvistiky, Matematicko-fyzikální fakulta UK
Patrice.Pognan@mff.cuni.cz

2024 ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE PAG. 47–58
PHILOLOGICA 1

ROLE VLADIMÍRA ŠMILAUERA V ETYMOLOGICKÉM SLOVNÍKU VÁCLAVA MACHKA

VÍT BOČEK

ABSTRACT
The role of Vladimír Šmilauer in Václav Machek's etymological dictionary
This study examines both the quantitative and qualitative contribution of Vladimír Šmilauer to Václav Machek's etymological dictionary. Appointed scientific referee, Šmilauer wrote lengthy evaluations for both editions of the dictionary, which contained hundreds of notes and suggestions for improving individual entries. In our paper we classify these comments into several groups, working mainly with the criterion of the nature of the comments (i.e. whether they concern the forms and/or meanings of words given in the entry, or the interpretation of the origin of the word) and the criterion of the acceptance of the suggestions by Machek (roughly on the axis of acceptance – alternative interpretation – rejection). Šmilauer's reviews provide some hitherto unknown interpretations of Czech and Slovak words, and may thus stimulate further reflection on the origin of them.

Keywords: Václav Machek; Vladimír Šmilauer; etymology; lexicography; Czech studies

1. Úvod

Vladimír Šmilauer (1895–1983) a Václav Machek (1894–1965) jsou generační souputníci, které pojí přátelství a odborný zájem o původ slov. Jejich osobní i vědecký kontakt je bohatě doložen více než třicetiletou vzájemnou korespondencí.[1] Od čtyřicátých let spolupracují na několika výzkumných tématech a na nich postavených souhrnných zpracováních. Pro Machka je hledání původu slov hlavním oborem, platí u nás v této

[1] Korespondence je uložena 1) v Archivu Masarykovy univerzity v Brně, fond B 78 Václav Machek, inv. č. 92 (21 dopisů Vladimíra Šmilauera Václavu Machkovi), 2) v pozůstalosti Václava Machka chované v etymologickém oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky v Brně (4 dopisy Vladimíra Šmilauera Václavu Machkovi, 1 kopie dopisu Václava Machka Vladimíru Šmilauerovi), 3) v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze, fond 1690 Šmilauer Vladimír (nezpracovaný fond, chovaný v depozitáři tohoto archivu v Litoměřicích; 61 dopisů Václava Machka Vladimíru Šmilauerovi, 4 dopisy Vladimíra Šmilauera Václavu Machkovi). Korespondence pochází z let 1933–1964 a zčásti byla vydána (Boček a Malčík 2011, II, 824–839, 2016, 117–125); především se to týká Šmilauerových dopisů Machkovi z prvních dvou zmíněných pozůstalostí.

https://doi.org/10.14712/24646830.2024.18

© 2024 The Author. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

době za nejlepšího etymologa, který si řadou prací vydobývá renomé i v zahraniční slavistice a indoevropeistice.[2] Ve Šmilauerově případě je záliba v ohledávání původu slov jen jedním z vícera zaměření, vedle onomastiky, syntaxe, jazykové kultury, tvoření slov, lexikologie.[3] Zmíněná spolupráce je trojí. Dobře je známa Šmilauerova účast na Machkově zkoumání odborných a lidových názvů vyšších rostlin, z něhož se nakonec, po dlouhých deseti letech nakladatelských peripetií, rodí kniha *Česká a slovenská jména rostlin* (Machek 1954). Naopak doposud neznámá je obdobná a časově víceméně shodná spolupráce na výzkumu názvů hub: vzniklý Machkův text, nesoucí název *Česká jména hub*, nikdy nevyšel a jeho rukopis byl teprve nedávno nalezen v Machkově pozůstalosti chované v etymologickém oddělení Ústavu pro jazyk český v Brně. V našem textu se nicméně zaměříme na poslední a nejvýznamnější případ kooperace obou badatelů, jímž je etymologický slovník jazyka českého a slovenského (Machek 1957), v druhém vydání již pouze českého (Machek 1968). Cílem bude zjistit jednak rozsah a povahu Šmilauerových podnětů této Machkově práci, jednak to, jak s nimi Machek naložil.

2. První úvahy a vznik slovníku

Nejstarší Šmilauerův podnět Machkovu slovníku pochází z doby dávno před skutečným započetím práce, a představuje vlastně samotný návrh, aby etymologický slovník vznikl. Šmilauerův dopis se nezachoval, známe pouze reakci Václava Machka:

> Tvůj lístek obsahuje výzvu k několikeré spolupráci. […] Zmiňuješ se také o etym. slovníku. To je věc, která mi už dávno leží na srdci. Samozřejmě bych byl ochoten dáti svou práci k disposici a jsem rád, že jsi o výklady slov projevil zájem (neboť, jak známo, tento obor poněkud upadl v opovržení, je to totiž pouhý „atomismus", nerazící nové dráhy). Já myslím, že společnou prací by se takový slovník mohl udělat v době nepříliš dlouhé. Ovšem musil bys promluviti s Hujerem, on má prý rozsáhlý materiál na lístcích a myslím, že na něco takového pomýšlí nebo pomýšlel i sám. Kdybychom se my tři lidé dobré vůle „dali dohromady", mohlo by to jíti dopředu dost rychle. Nejlépe by bylo promluviti si o tom všem ústně. (Machek Šmilauerovi, 24. února 1939)

Velké ani malé dějiny se však na úmysly jednotlivců neohlížejí: pár týdnů nato dochází k okupaci zbytku české části Československa Němci a za války nelze na projekt etymologického slovníku češtiny pomýšlet; roku 1942 umírá zvažovaný spoluautor Oldřich Hujer. Myšlenka na etymologický slovník se pak v korespondenci znovu objevuje až po

---

[2] Podrobně o Machkově díle píše Havlová (2011), jeho bibliografii podávají Janyšková et al. (2011, 2, 2140–2165). O Machkových pracovních metodách viz také Vykypěl a Janyšková (2024).

[3] Konkrétní výsledky Šmilauerova zájmu o původ slov popisuje souhrnně Šmejkalová (2015, 367–377). Korigujeme zde domněnku, že Šmilauer představil v článku z *Naší řeči* (Šmilauer 1937, 223–232, 257–265) „obecné zásady etymologických bádání" (Šmejkalová 2015, 367), respektive „zásady výstavby etymologického slovníku" (Šmejkalová 2015, 372–373). Ve skutečnosti se jedná pouze o zásady výstavby etymologických poznámek ve slovníku výkladovém (včetně podnětného návrhu na rámcové rozčlenění cizí slovní zásoby do kulturních okruhů v předmluvě takového slovníku), tedy v typu slovníku, jehož primárním úkolem není podávat informace o původu slov; Šmilauer tyto zásady staví na základě vlastní kritiky etymologických poznámek ve Vášově-Trávníčkově *Slovníku jazyka českého* (Váša a Trávníček 1937).

deseti letech od onoho prvního plánu, to když Šmilauer v rámci pozvání adresovaného Machkovi k účasti v rubrice výklady slov v *Naší řeči* píše:

> Jde o popularisaci etymolog. bádání v neodborných kruzích, z nichž je čtenářstvo NŘ složeno. Jistě pečlivě sleduješ cizí literaturu a mnoho věcí by zasloužilo zaznamenání. Připravovali bychom si tak půdu pro Etymolog. slovník, do něhož se budeme muset jednou také pustit. (Šmilauer Machkovi, 22. února 1949, viz Boček a Malčík 2011, II, 838)

Šmilauer tu zjevně počítá se společnou prací na takovém díle, snad v tom duchu, v jakém proběhla spolupráce nad botanickými a mykologickými názvy, kdy oba společně vytvořili koncepci vznikajících děl a Šmilauer komentoval a doplňoval Machkův text průběžně při jeho tvorbě. Ale Machek připraví slovník – v té době již vzhledem k dlouhodobé autorově práci na poli slovanské etymologie vlastně svým způsobem dávno rozepsaný – sám, a Šmilauer je pak po předložení rukopisu nakladatelství Československé akademie věd oficiálně ustanoven (vedle Františka Kopečného) vědeckým redaktorem díla. Z této pozice píše v roce 1955 odborný posudek slovníku. Jeho strojopisný originál, datovaný 6. listopadu 1955, je zachován v pozůstalosti Václava Machka uložené v etymologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR v Brně. Máme tak možnost nahlédnout do období konečné přípravy slovníku krátce před jeho vydáním. K osmistránkovému obecnému posouzení práce přidal totiž Šmilauer 45 stran připomínek k jednotlivým heslům. Chybějí pouze připomínky k heslům začínajícím písmeny E, K, P a R, přičemž ze Šmilauerova dopisu Machkovi se dozvídáme, že rukopis s hesly na E, P a R dostal od nakladatelství v samostatné pozdější zásilce;[4] o poznámkách k heslům na K nevíme bohužel nic. Jak je vidět z vydaných hesel všech těchto čtyř písmen, rovněž obsahujících zapracování Šmilauerových poznámek, musel zřejmě recenzent vypracovat svoje poznámky k nim ve zvláštním soupisu, ten však v pozůstalosti nebyl nalezen. Hlavní dochovaná část ovšem dostačuje k získání přesnější představy o míře Šmilauerova přínosu Machkovu etymologickému slovníku.

Sám Šmilauer o svých poznámkách v posudku píše:

> Moje poznámky, jejichž počet se rozrostl na 1340, nezahrnují všechny oblasti práce Machkovy. Velmi málo je tu z oblasti indoevropské, už i pro to, že podrobnější výklady se slibují až ve slovníku slovanském.[5] – Čerpány jsou především z oblastí, v nichž jsem zapracován, z oblasti novějších kulturních vztahů mezi národy, z oblasti cizích vlivů na češtinu a slovenštinu. Doplňky jsem mohl podat ze znalosti staročeských rostlinářů, středočeského lexika (zvláště z Archivu českého, ze Zíbrta a Wintra), z technologického slovníku Vysokého, ze slovníku vídeňské němčiny, maďarských dialektů i z novější literatury ugrofinské. (s. 8 posudku)

Podívejme se tedy zblízka na jednotlivé skupiny poznámek. Provedeme přitom také jejich další vnitřní utřídění.

---

[4] Šmilauer Machkovi, 13. září 1955 (Boček a Malčík 2011, II, 839).

[5] Šmilauer zde odkazuje na *Etymologický slovník slovanských jazyků*, na němž se začalo pracovat v první půli padesátých let pod vedením Václava Machka na brněnském akademickém etymologickém pracovišti.

3. Klasifikace Šmilauerových poznámek k Machkovu etymologickému slovníku

Jak je již naznačeno ve výše uvedeném citátu, Šmilauerovy poznámky lze zhruba rozdělit na dvě velké skupiny: a) doplňky a opravy v materiálové části heslových statí (3.1), b) připomínky k výkladu slov v etymologické části hesel (3.2). Počtně přitom převažují poznámky patřící do první skupiny.

3.1 Poznámky a doplňky k materiálu

Materiálová část hesel byla díky Šmilauerovi obohacena a vylepšena velmi podstatně, aniž by ovšem mohl být tento jeho přínos důsledně zaznamenán, neboť Šmilauerovo autorství (a) doplňků Machkovi neznámých tvarů nebo stáří Machkem citovaných dokladů (3.1.1), (b) oprav chybného zápisu tvarů (3.1.2) a (c) doplňků či oprav významů slov včetně poznatků věcných (3.1.3) pochopitelně nemohlo být vždy výslovně uvedeno.

3.1.1 Doplňky dokladů a datace

Pokud jde o materiálové dodatky, nacházíme zde mnoho doplňků tvarů ze staré a střední češtiny. Například do hesla **sluzaj** dodává Šmilauer středněčeské *sluzej*, do hesla **sotva** staročeské *sotně*, do hesla **varhany** staročeské *vorhany*, k heslu **žejdlík** tvar *žajdlík* apod. (dále např. v heslech **almara**, **cifra**, **dráb**, **fáč**, **matrace**, **řehole**, **safír** aj.).

U velké řady Machkem citovaných staročeských a středněčeských slov navíc Šmilauer koriguje informaci o jejich stáří: často ví o existenci staršího dokladu, mnohdy uvádí – hlavně u středněčeských slov – přesnou datici prvního doložení slova. Například původní Machkova přibližná datace slova **brzlík** – „doloženo od Dobrovského" – se po Šmilauerově zásahu mění na daleko starší a přesné určení: „Zíbrt, Stč. umění kuch. dokládá 1645 *brzlička*, 1661 *uvařený brzlíky*, z konce 17. stol. *brzlíček* (Š.)" (Machek 1957, 47), první doklad slova **čokoláda** posouvá Šmilauer z Machkem uváděného roku 1764 do roku 1661 a doložení českého **hulvát** koriguje o více než 300 let (z roku 1709 k roku 1380); další posuny v přesné datici nebo alespoň v doložení slova ve starší fázi jazyka proběhly např. v heslech **altán**, **brynda**, **fena**, **hadr**, **lať**, **meruzalka**, **ošklivý**, **skříň**, **šunka**, **trepka** aj.

Šmilauer rovněž doplňuje nebo lépe datuje doklady z nové češtiny a slovenštiny a jejich dialektů. Například do hesla **líska** přidává české *podléška*, heslo **chamradí** doplňuje o nářeční *charouz(d)í* aj., do hesla **burý** dodává slovenské *buriak*, do hesla **čír** slovenské *čier*. Datici českého **indián(ek)** posouvá z roku 1900 k roku 1890, nejstarší doklad slova **tetlucha** posunuje od Presla k Dobrovskému. Další dodatky a přesnější datici poskytl Šmilauer například v heslech **jastřiť**, **lilie**, **ňátriť**, **opendovat**, **řešetlák**, **silice**, **škvor**, **treska**, **vikev**.

Dále nacházíme ve Šmilauerově soupisu i doplňky materiálu z ostatních slovanských jazyků. Například do hesla **anděl** doplňuje Šmilauer srbochorvatské *anđeo*, do hesla **badúriť** polské *ba(j)durzyć*, do hesla **oj** ukrajinské *voje*, do hesla **žok** hornolužické *zak* apod. Výjimečně přidává tvary z jiných indoevropských jazyků (v rámci komparativního materiálu německé *drei* v hesle **tři**, další germánské tvary v hesle **svatý**, co do zdrojů

přejímky či areálových shod různé tvary rumunské, srov. v hesle **bača**, nebo německé, srov. **merlík**). Specifickou vrstvu doplňků představují slova maďarská: jako znalec tohoto jazyka dodává Šmilauer do hesel celou řadu maďarských tvarů; většinou se jedná o doplnění areálových paralel slovanských slov, kdy není v jednotlivých jazycích zřejmé, jakou přesně cestou se do jednoho každého dostala (srov. maďarský materiál například v heslech **alcna**, **bago**, **courati**, **čapor**, **fujara**, **longa**, **makuľa**, **nirica**, **olovrant**, **suka**, **šík**, **virgas**). Tu a tam se objeví doplnění z jiných neindoevropských jazyků (baskické *barra* v hesle **beran**).

3.1.2 Formální opravy

V některých případech Šmilauer opravuje chybný Machkův zápis tvarů. Markantní je to v hesle **dcera**, v němž opravuje chybné *cora*, *doč* a *kči* na správné polské *córa*, ruské *doč'* a srbochorvatské *kći*. Ruské slovo opravuje i v heslech **brzký**, **ďábel**, **sekati**, **stříci**, **téci**, polské v hesle **trn** aj. Opravy se objevují i v materiálu z neslovanských jazyků. U výpůjček se to týká jazyků, z nichž čeština či slovenština čerpala: němčiny (rakouské *Ämper* → *Amper* v hesle **ampr**), francouzštiny (*dain* → *daim*, *daine* v hesle **daněk$_2$**), italštiny (*boleta* → *bolletta* v hesle **boleta**), rumunštiny (*cigoje* → *ţigaie* v hesle **cigaja**), maďarštiny (*kettö* → *kettő* v hesle **četno**), turečtiny (*sadgak* → *sagdak* v hesle **sajdák**), u starých domácích slov tvarů z příbuzných indoevropských jazyků, například řečtiny (*ὀίς* → *ŏϊς*, *οἶς* v hesle **ovce**).

Překvapuje, že poměrně dost naznačených oprav do textu nebylo zaneseno: například v hesle **folklor** zůstalo chybné *folklor* namísto Šmilauerem správně uvedeného anglického *folklore*, v hesle **špehovati** chybné *spehýř* namísto správného staročeského *špehýř*, v hesle **vůl** zůstalo chybné *woł* namísto správného polského *wół*, v hesle **cukr** chybné *zuchero* namísto správného italského *zucchero*, v hesle **osm** chybné *ośm* místo správného polského *osiem* aj. Není jasné, zda se tak stalo nedbalostí Machkovou, nebo sazeče knihy, každopádně tím přišlo vniveč Šmilauerovo úsilí a zbytečně se snížila kvalita slovníku.[6]

3.1.3 Významové a věcné úpravy a opravy

Vedle materiálových dodatků a upřesnění přispívá Šmilauer v řadě hesel také ke zlepšení popisu významu slov: buď opravuje chybně uvedené významy (například v hesle **buližník** opravuje význam ruského *bulyžnik* z ‚odrůda křemene' na ‚dlažební kámen, oblázek', v heslovém staročeském **lúzati** koriguje význam z ‚rouhati se' na ‚výtky činiti'; v hesle **řiť** jde oprava dokonce přes hranici slovního druhu: slovenské *ritopásť* není ‚břichopásek', ale ‚pochlebovat'), nebo sémantickou stránku slova specifikuje (v hesle **církev** upřesňuje, že původně slovo znamenalo především dřevěný kostel, k heslu **cirkus** dodává, že zdrojové latinské **circus** mělo i význam ‚závodní dráha, závodiště', heslové **surma** popisuje místo Machkova ‚leštěnec antimonový' jako ‚obchodní jméno sirníku antimonitého'). Ruku v ruce s tím jdou i doplňky a opravy věcné, respektive kulturněhistorické (například u hesla **achtel** Šmilauer doplňuje Machkovo obecnější vyjádření, že je to jakási plošná míra, upozorněním, že je to i míra dutá, asi 23 litrů, v hesle **bojkot** koriguje Mach-

[6] Ještě více pak překvapuje, že nemalá část těchto Šmilauerových oprav zůstala nereflektována i ve druhém vydání Machkova slovníku.

kovo nejasné a chybné „Boycott, jeden Ir“ vysvětlením, že se jednalo o Angličana, kterého odmítali Irové, k heslu **fiakr** dodává, že v Praze byla tato služba zavedena roku 1786, v hesle **grázl** se rozepisuje o postavě, která byla předlohou slova, do hesla **jablko** dodává informaci, že je to jediný ovocný strom, který k nám nepřišel římským prostřednictvím; další podobné případy srov. v heslech **dragoun**, **halda**, **levhart**, **margarin**, **odolen**, **soda**, **šach** aj.). Objevují se také korekce botanické a zoologické nomenklatury: Šmilauer opravuje vědecké názvy podle aktuálního stavu terminologie těchto oborů (u heslových slov **brkoslav**, **cejn**, **čermák**, **dřemlík**, **hrouzek**, **jelec**, **jeřábek**, **jiřice**, **norek**).

3.2 Poznámky a doplňky k původu slov

Významný je Šmilauerův přínos pro výklady původu jednotlivých slov. Jedná se o dva okruhy: (a) bezprostřední původ vykládaných českých a slovenských slov (3.2.1), (b) hlubší původ slova ve zdrojovém jazyce, pokud se v češtině či slovenštině jedná o výpůjčku (3.2.2).

3.2.1 Původ českých a slovenských slov

Převážnou většinu Šmilauerových názorů o původu konkrétních slov Machek přijal a jako autora výkladu v hesle označil Šmilauera. Machek často přebírá Šmilauerův výklad jako celek v téměř doslovném znění, mnohdy jej přímo klade do uvozovek. Jsou dokonce případy, kdy tato citace vytváří vlastně celé heslo (srov. **hašpan**, **jalka**, **meruzalka**, **řimbuch**, **střevlík**, **šarvátka**). V následujícím přehledu strukturujeme Šmilauerovy připomínky do škály představující postupně klesající míru jejich akceptace Machkem.[7]

1a. Nejcennější mezi Šmilauerovými autorskými výklady jsou ty, které nahrazují původní Machkovo rukopisné vyjádření, že původ slova je nejasný. Takových případů je na tři desítky, srov. hesla **bakna**, **číše**, **ďargavý**, **dulovať**, **flanc**, **flanerka**, **gebeňa**, **grán$_2$**, **hajtry**, **halma**, **hašpan**, **jezbina**, **mamut**, **maštrancia**, **mincíř**, **mrtnatý**, **odroň**, **sitno**, **slepice**, **střevlík**, **sutaška**, **šám**, **šotolina**, **šúvar**, **tacle**, **talhaj**, *tokma* v hesle **tokmiť**, **vata**.

1b. V jiných případech, které měl Machek původně za nejasné, Šmilauer nenabízí výklad svůj, ale informuje autora o již existujícím výkladu upozorněním na příslušnou literaturu. Machek pak výklad přebírá (nebo na něj alespoň odkazuje), srov. hesla **berdo**, **čmánie**, **dacan**, **forešt**, **harmecký**, **legrace**, **nepeť**, **šifla**, **vokáň** aj.

2a. V hojné míře se objevují případy, kdy Šmilauer navrhuje jiný výklad, než jaký v rukopise představil Machek, a ten tento nový výklad akceptuje:[8] **bajzem** (ne k *plzati*, ale z německého *beisammen*), **bliktra** (nikoli z německého *Flitter*, ale z vídeňského *blicktri*), **cok** (ne z německého *zogen*, ale z *Zacke(n)*), **čula** (nikoli z ukrajinského *čulyty*, ale z rumunského *ciul*), **flanel** (ne z francouzštiny, ale z angličtiny), **františek** (ne z *trotišek*, ale obměnou z angličtiny), **groš** (nikoli z němčiny, ale z latiny, a v němčině z češtiny), **handrboliť** (nepatří k *drmolit*, ale je přejato z německého *Handelburzen*), **lamař**

[7] Většina Šmilauerových poznámek obsahuje – ovšem v minimalistické podobě – uvedení původního Machkova výkladu v rukopisné podobě hesla. Šmilauerovy poznámky, u nichž taková informace není, a proto není zřejmé, na co přesně Šmilauer reaguje, v našem přehledu ponecháváme stranou.

[8] Výklady, které dále uvádíme, jsou pouhým tlumočením toho, co stojí ve Šmilauerově posudku a v Machkově slovníku, nemusí se vždy jednat o dnes uznávaný názor nebo názor náš.

(ne z německého *rammen*, ale z *Rammer*), **levča** (nesouvisí s německým *Leuchse* přímo, pochází z maďarského *lőcs*), **líšeň** (nikoli praevropské, ale germánského původu), **lora** (ne z maďarského *lóré*, ale z anglického *lowry*, německého *Lore*), **mísa** (nikoli z byzantské řečtiny, ale z lidové latiny), **mlno** (ne z ruštiny, ale pseudostaročeské), **orkaf** (ne z německého *forkaf*, ale z *urkauf*), **osinek** (ne k *siný*, ale k *osina*), *pomeranč* v hesle **oranž** (ne ze střední latiny, ale z vídeňské němčiny), **salup** (ne z francouzského *salope*, ale z francouzského *salopette*), **striga** (spíše z rumunštiny než benátštiny), **šarvátka** (nikoli ze *šarapatka*, ale ze středohornoněmeckého *scharwachte*), **šugár** (ne ze srbochorvatského *švigar*, ale z maďarského *sugár*), **švadroniti** (ne domácí, ale z německého *schwadronieren*), **tálov** (ne z německého *Talg*, ale domácí, patřící k církevněslovanskému *talъ*), **terem** (z *terem* ruského, nikoli maďarského), **vak** (ne z dolnoněmeckého *wakke*, ale sekundárně z *váček*, jež ze středohornoněmeckého *wātsac*), **vanilka** (ne z italštiny, ale španělštiny).

2b. Další skupinu připomínek tvoří případy, kdy Šmilauer jen upozorní na už existující jiný výklad a Machek jej opět přejímá na úkor svého původního názoru: **atlas$_2$** (ne podle starořeckého obra, ale podle krále Atlanta, proslulého matematika a astronoma), **brabancový** (ne podle Brabantu, ale podle Provence), **holomek** (nikoli ze staročeského *holomúdec*, ale z *holemec*), **osoh** (ne k *žíti*, ale z turkických jazyků), **otrlý** (k *otříti*, ne k *otrnout*) aj.

3a. Někdy Machek svůj výklad ponechává jako hlavní, ale ten, který nově uvedl Šmilauer, zmiňuje jako alternativu (**bulva**, **bžunda**, **hošťák**, **mrňat se**, **nemehlo**, **stržeň**, **šantrok**, **šlacha**, **štolba**, **tlapa**), popřípadě konstatuje, že Šmilauer má Machkův výklad za nepravděpodobný, nebo o něm pochybuje (**svítek**, **toul**, **višně**, *Vltava* v hesle **vltať**).

3b. Opět existují i situace, kdy se jako (Machkem nezastávaná) alternativa v konečné podobě hesla nevyskytuje autorský Šmilauerův výklad, ale jen jeho upozornění na starší výklad jiného autora: Machek jej uvádí v úplnosti (srov. **čtverák**, *hákovnice* v hesle **hák**, **hurá**, **moldánky**, **svíčka**, **šár**, **šart**), nebo alespoň bez dalšího odkazuje na Šmilauerem podanou literaturu (**dřlať**, **fechtovati**, **skromný**, **špatný**).

4. Specifickou skupinu představují hesla, u nichž Šmilauer ukazuje na jistý problém v Machkově výkladu nebo se mu prostě zdá nepravděpodobný, aniž by přitom přišel s vlastním řešením, Machek však na výtky různým způsobem reaguje a heslo proměňuje.

Někdy se svého původního výkladu úplně vzdá, přičemž ani on nenalézá náhradní řešení. V heslech pak pouze stojí, že slovo je nejasného nebo málo jasného původu (z hesla **důtky** tak mizí výklad z latinského *scutica*, v hesle **oboňa** již není výklad z rumunštiny, v hesle **serdak** chybí původní výklad z francouzského *surtout*, v hesle **slíž** vysvětlení z německého *Schleisse*, na Šmilauerovu radu Machek rovněž rezignuje na výklad českého **tmel** z německého *schmelzen*). Po Šmilauerově poznámce k heslu **cún** – „výklad z *Zaungerte* nemožný, škrtnout“ – dokonce ze slovníku mizí celé heslo.

V jiných případech Machek svůj původní výklad také opouští, ale přichází navíc s výkladem zcela novým. To platí například o hesle **čelist**, v němž po Šmilauerově otázce – „výklad z *čelo* a *usta* není přece jen příliš smělý?“ – nakonec Machek slovo segmentuje na zesilovací prefix *če-* a *ľustь* příbuzné s německým *Loch*. Jiným příkladem je heslo **mandák**, kdy po Šmilauerových pochybnostech o původu z *mandragora* Machek přichází na lepší výklad z italského *manca*. Ze Šmilauerovy odmítající poznámky – bohužel útržkovité, a proto málo jasné – k heslu **trpaslík** se dozvídáme o Machkově původním výkladu předpokládajícím prvotní **kᵘtru-* a významový vývoj ‚opice‘ → ‚trpaslík‘; v hesle nakonec

stojí kombinace staršího výkladu vycházejícího v první části slova z číslovky *tři* a nové Machkovy interpretace druhé části slova. Složitější je vývoj hesla **řimbaba**: Machek slovo zřejmě nejprve v rukopise vykládal z *rheum barbarum*, po Šmilauerově upozornění na jiný výklad již představený v práci o jménech rostlin (Machek 1954, 247) Machek o věci znovu přemýšlí a přichází s ještě jiným, vlastně už třetím výkladem z *Maří baba* a výklad publikovaný roku 1954 výslovně odvolává. České **slap** chtěl Machek původně vykládat jako Preslovo přejetí ze slovinštiny, ale po Šmilauerově upozornění na toponymum *Slapy* nakonec nachází další slovanský materiál a rekonstruuje praslovanské **solpъ*.

5. Poslední skupinu tvoří připomínky, které Machek nepřijal a o kterých se v heslech slovníku ani nezmínil. O alternativním Šmilauerově výkladu víme v případě spojení *míti filipa* (heslo **filip**) a slova **fiškus**, protože se jimi zabýval už dříve časopisecky v kontextu dalších slov na *fi-* (Šmilauer 1945). O ostatních se dozvídáme jen díky tomu, že se zachoval posudek Machkova slovníku. Zdroj různých podob slova **bruslak** vidí Šmilauer v německém *Brustfleck*, nikoli v Machkově *Brustlatz*. Bez odezvy zůstal Šmilauerův návrh vykládat sloveso **lebediti si** z latinského *ad libitum*. Za zmínku Machkovi nestálo ani Šmilauerovo připomenutí Jungmannova spojení slova **letora** s *léto*, a heslové slovo ponechal jako nejasné. **Vidiek** vykládá Machek z maďarského *vidék*, Šmilauer je však chtěl řadit k *viděti*. Motivaci pojmenování dívky slovem **žába** chápe Šmilauer přes tertium comparationis „neochlupenost", kdežto Machek zůstává u „malého vzrůstu". Karpatismus **urda** považoval Šmilauer za slovo původně albánské, ale Machek ponechal v hesle výklad z rumunštiny. U jiného karpatismu **vatra** naopak Machek zůstal u přesnějšího uvedení původu z cikánského prostředí, ač Šmilauer byl proti. K heslům **floutek$_2$** a **nekalý** Šmilauer pouze připisuje námitky proti Machkovu výkladu, ale sám žádný nenavrhuje; za nepravděpodobný, ovšem bez náhradního řešení, považuje Machkův výklad slova **ofina** z románského *affinare*. Jinak mezi Machkem nepřijatými výklady naprosto převažují takové, které se týkají starších slov domácích, praslovanského až indoevropského stáří. Konkrétně se jedná o výklady v následujících heslech (v závorce uvádíme Šmilauerův návrh v podobě otázky a k němu popřípadě autentickou Machkovu reakci v uvozovkách, zapsanou přímo do textu posudku): **drasta** (k *drásati*?), **chlap** (opustit spojení s ruským *kabalá*?), **lúzati** (opustit spojení s *rouhati*?), **mlholit** (odvozenina z *mlholit* není možná? × „ne!"), **modliti** (i hetitské *mald-*?), **obilí** (z *ob-vilije*?), **opuka** (primární spíše podoby s *-o-*?), **sketa** (původní význam ‚kobyla'? × „trvám na *tъsk-*", tedy spojení s *teskný*), **snop**, **snoubiti** (k **sneu̯-*, *snubiti*, *snovati*?), **sokol** (psl. slovo tatarského původu?), **starati se** (k *starý*?), **sto** (další spojení s **deḱm̥-* ‚10'?), **straka** (onomatopoického původu?), **svalník** (vzdát se předpokladu výchozího *bal-*, jež je v stsl. *balii*? × „ponechám!"), **šutý** (spíše alpský než balkánský původ? × „nelíbí se mi!"), **tělo** (opustit spojení s řeckým *τέλος*?), **tryskati** (patří k *trysk*? × „Trvám na svém"), **zima** (i hetitské *gemi*?).

3.2.2 Starší původ výpůjček

Mnohé Šmilauerovy připomínky k Machkovým výkladům se týkají staršího původu slova, které bylo zdrojem vykládaného slova českého či slovenského. Vesměs se jedná o novější kulturní slova, u nichž Šmilauer upřesňuje cestu řetězového přejímání mezi evropskými jazyky. Týká se to především zdrojových slov německých (srov. **brož**, **cibule**, **faleš**, **fréza**, **futýrovat se**, **hazuka**, **lavírovati$_1$**, **marcel**, **římsa**, **ságo**, **špendlík$_1$**, **špumpr-**

nákle) a maďarských (**bičak**, **bosorka**, **cípov**, **dežma**, **fičúr**, **futa**, **jar**, **lokša**, **mádra**, **orgován**, **šarkan**), ale i latinských (**bárka**, **cidr**, **dromedár**), francouzských (**nugát**, **šalotka**, **šanc**), italských (**darda**, **meloun**), španělských (**čamara**), arabských (**alambik**), polských (**čamara**) či srbochorvatských (**čutora**).

4. Druhé vydání slovníku

Šmilauer je vědeckým redaktorem také druhého vydání Machkova slovníku (Machek 1968). O deset let později píše nový posudek na velmi proměněné Machkovo dílo: z etymologického slovníku češtiny a slovenštiny se stal etymologický slovník pouze český (slovenské doklady byly v heslech přesunuty ze záhlaví mezi materiál z ostatních slovanských jazyků, hesla pouze slovenská, bez doložení v češtině, nebyla do slovníku pojata); řada hesel se výrazně změnila, protože Machek mezitím přišel s řadou nových výkladů slov, již dříve odvolav nebo nyní odvolávaje svoje příslušné starší výklady; napsána byla i některá hesla nová.[9] Slovník vychází se zpožděním až v roce 1968, tři roky po Machkově smrti, přičemž konečnou přípravu k tisku včetně řady nutných úprav zajišťují – pověřeni tak Machkem v jeho závěti – jeho žáci Eva Havlová a Antonín Mátl.[10] Šmilauerův posudek je datován 18. února 1965. V Machkově pozůstalosti uložené v etymologickém oddělení v Brně se zachoval jeho strojopisný průklep, originál je uložen v Literárním archivu Památníku národního písemnictví.[11] Posudek obsahuje 6 stran souhrnného zhodnocení slovníku a necelých 16 stran poznámek k jednotlivým heslům. Šmilauer o nich tentokrát píše:

> Pro velkou už zatíženost knihy varoval jsem se přidávat nové výklady. Také málo doplňuji, více snad jen z knihy Kniezsovy, kterou zná autor pouze prostřednictvím Hauptové (Kniezsa István, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. II. 1955. 1044 str.). Mé poznámky dále uvedené týkají se téměř napořád drobností. Jsou to opravy malých nedopatření, jaké jsou nevyhnutelné v knize, která pracuje s materiálem početných jazyků a nářečí, s desetitisíci podob. Zajisté jsem ovšem nemohl vyčerpat všechno. (s. 5 posudku)

Ve skutečnosti však Šmilauer postupuje víceméně stejným způsobem jako v posudku prvním. Jeho poznámky by bylo možno opět rozdělit přibližně do stejných skupin, jako jsme to výše učinili v případě posudku na rukopis prvního vydání slovníku. Protože by to však přesáhlo rozměr této studie, spokojíme se v tomto případě naopak s uvedením obecných požadavků na úpravu práce, které Šmilauer v posudku nadnáší. Před odevzdáním do tisku považuje za potřebné revidovat správnost zápisu všech slov ve slovanských jazycích, užívat aktuální ustálenou jazykovědnou terminologii, doplnit seznam zkratek o zkratky málo známých jazyků a užívat aktuálně platný pravopis. Kromě toho také radí přidat do slovníku slovníček málo známých odborných termínů. Je vidět, že chce slovník více přiblížit méně poučenému čtenáři, neboť dokonce v závěru posudku hovoří o tom,

[9] K rozdílům mezi oběma vydáními viz podrobně Řiháková (2012).
[10] O svých krocích a zásazích informují ve slovníku na s. 17.
[11] Fond 1690 Šmilauer Vladimír, karton 9 (srov. Šmejkalová 2015, 376, pozn. 1249).

že „kniha V. Machka je průbojné dílo vědecké, zároveň však je to cenná práce popularizační“ (s. 22 posudku).

5. Zhodnocení

Šmilauerův přínos Machkovu slovníku je velmi výrazný po stránce kvantitativní i kvalitativní. Pokud jde o první aspekt, jak jsme již viděli výše, Šmilauer v posudku rukopisu prvního vydání uvádí, že připomínek vypracoval celkem 1340 (dochovaná část bez poznámek k písmenům E, K, P a R jich obsahuje 929). Uvážíme-li, že první vydání obsahuje přibližně 7 000 hesel, znamená to, že Šmilauer se nějakým způsobem vyjádřil průměrně ke každému pátému heslu. Posudek rukopisu druhého vydání obsahuje poznámky k 281 heslům, což je sice výrazně méně početně, ale stále velmi mnoho poměrně, protože Šmilauer se již zde vyjadřuje – až na výjimky – pouze k heslům, k nimž neměl poznámku v posudku prvním.

Pokud jde o přínos kvalitativní, je třeba předně zopakovat, že naprostá většina Šmilauerových doplnění a připomínek k oběma vydáním byla Machkem přijata a zapracována do textu. Místa v jednotlivých heslech obsahující Šmilauerovy poznámky věcné a výkladové opatřil Machek různými zkratkami Šmilauerova příjmení (Š, Š., Šm., Šmil.) nebo příjmením celým, a tím mu přiznal autorství. Tohoto viditelného přínosu si povšimli i doboví recenzenti díla a autoři pozdějších jubilejních textů. Tak František Kopečný spíše jen lakonicky konstatuje: „V doplňování dat a někdy i výkladů (zejména u slov přejatých) tu byla leckdy vítána pomoc Šmilauerova“ (Kopečný 1959, 126). Větší zásluhu připisuje Šmilauerovu podílu na kvalitě díla Oleg Nikolajevič Trubačev:

> Специально нужно упомянуть участие в подготовке словаря проф. В. Шмилауэра, который в качестве научного редактора книги сообщил В. Махку множество своих наблюдений, замечаний и литературных справок, использованных автором в тексте. Представление об их количестве дает даже беглый просмотр словаря. (Trubačev 1958, 132)

Jiří Marvan, mluvě o reprintu druhého vydání Machkova slovníku, vyzdvihuje Šmilauerův přínos ještě více:

> Do okruhu Šmilauerových zájmů patřila např. i problematika původu slov. Tak Machkův „Etymologický slovník“ z roku 1971, chlouba české a slovanské etymologie, by bez vědeckého redaktora V. Šmilauera nebyl úplný: odkazy na něj jsou prakticky na každé straně tohoto více než sedmisetstránkového díla. (Marvan 1995, 14)

Pomineme-li snad příliš nadsazené vyjádření, že Machkův slovník je chloubou české a slovanské etymologie (jež by vyžadovalo samostatné pojednání o celém slovníku v kontextu slovanské etymologické lexikografie), musíme s citovaným hodnocením souhlasit. Náš rozbor autentických poznámek Vladimíra Šmilauera k rukopisům obou verzí slovníku ukázal, že jeho přínos je ve skutečnosti daleko větší, než jak by vyplývalo z pouhé četnosti uvedení zkratky Šmilauerova jména v heslech. Nemáme zde na mysli pouze množství materiálových doplňků a oprav, u nichž by uvedení takové zkratky bylo

absurdní, a proto logicky chybí. Zjistili jsme, že ve slovníku jsou i některé výklady původu slov, které Machek přejal ze Šmilauerových poznámek, ale jeho autorství ve slovníku uvedeno není. Týká se to následujících slov a hesel: **brabancový**, **cap**, **legát**, **moldánky**, **omnibus**, **nadace**, **náv$_2$**, *pomeranč* v hesle **oranž**, **striga**, **šatlava**, **škraboška**, **škumpa**, **terpentin**, **torba**. Šmilauerovi nepřiznány zůstaly i některé kulturněhistorické postřehy (srov. **špaček**, **žahour**); nejkřiklavějším případem je výklad apelativizace v hesle **žiletka**: zatímco v původní Machkově podobě hesla figuroval jako zdroj motivace pojmenování „Angličan Gilette", Šmilauer to korigoval na „Američan King C. Gillette", a dokonce tuto informaci doložil nálepkou, zřejmě z krabičky od žiletek, na níž toto jméno stojí, vlepenou na stránku posudku. Výsledná podoba slovníkového hesla, bez uvedení Šmilauerovy zásluhy, zní: „jméno vynálezce (jímž byl Američan King C. Gillette) stávalo kdysi na každém obalu" (Machek 1957, 595). Podoba vytištěných hesel **náv$_2$** a **omnibus**, v nichž je Šmilauerův výklad z posudku uveden v uvozovkách, ale není uvedena zkratka jeho příjmení, dává tušit, že jsou námi zjištěné případy neuvedení Šmilauerova autorství jen výsledkem Machkovy nedůslednosti. Další Šmilauerovou velkou, ale neviditelnou zásluhou je to, co jsme popsali a ukázali výše o uvádění staršího původu zdrojových slov. V těchto případech je zkratka Šmilauerova příjmení uvedena pouze výjimečně.

Je ovšem také zapotřebí podívat se na způsob, jakým byly Šmilauerovy připomínky zapracovány do slovníku, z širší perspektivy, tedy v kontextu celého slovníku a výstavby jeho hesla. Machkovo dílo je typem slovníku, který standardně tak podrobné informace, jaké ve svých poznámkách mnohdy nabídl Šmilauer, nepodává, v heslech, k nimž Šmilauer neměl dodatek, se většinou nevyskytují. Víceméně mechanické převzetí Šmilauerových doplňků včetně prvního dokladu slova a přesných lokací v konkrétních památkách tak ve výsledku vytváří dojem jisté rozkolísanosti nebo nejasné koncepce slovníku. Není například zřejmý důvod uvedení přesné lokace v památkách u různých staročeských tvarů substantiva **štoudev**, k etymologickému výkladu to nijak nepřispívá.

6. Závěr

Spolupráce Vladimíra Šmilauera a Václava Machka na konečné podobě etymologického slovníku češtiny (a slovenštiny) přinesla dobré plody v podobě zkvalitnění několika stovek hesel. Spojení se ukázalo jako šťastné vzhledem k odlišnému zaměření obou badatelů. Machek je zejména indoevropeista, zajímají ho stará slova v širokém komparatistickém pohledu; zabývá se tím, co je nejvlastnější náplní etymologie. Šmilauer se vyzná zejména v novějších kulturních slovech, dokáže sledovat trajektorii jejich šíření mezi jednotlivými jazyky, pohybuje se v doložených fázích jazyků; jeho rozbory spadají především do oblasti historické lexikologie. Jako přínosná se ukázala i okolnost, že Machek a Šmilauer reprezentují dva odlišné badatelské typy. Machek se v duchu svých originálních etymologických zásad nebojí zpochybňovat i řadu obecně přijímaných výkladů, vůbec hledí málo k autoritám a rád přichází s novými, odvážnými řešeními (jež případně neváhá zase odvolávat). Šmilauer, vyzbrojen obrovskou znalostí odborné literatury, zůstává nohama na zemi, a je tak schopen některé příliš smělé Machkovy výklady mírnit, nebo přímo vyvracet.

Konečně je třeba dodat, že oba posudky rukopisů Machkova slovníku jsou dalším svědectvím toho, čím je vědecká činnost Vladimíra Šmilauera tak příznačná, totiž obětavé práce ve prospěch jiných.

LITERATURA

Boček, V., Malčík, P. (eds.) 2011. *Korespondence Václava Machka I–II*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Boček, V., Malčík, P. (eds.) 2016. *Korespondence Václava Machka III a další dokumenty z pozůstalosti.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Havlová, E. 2011. Václav Machek – život a dílo. In *Sebrané spisy Václava Machka 1*, ed. I. Janyšková et al., 13–19. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Janyšková, I. et al. (eds.) 2011. *Sebrané spisy Václava Machka 1–2*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Kopečný, F. 1959. Nový etymologický slovník češtiny a slovenštiny. *Slovo a slovesnost* 20 (2): 126–134.

Machek, V. 1954. *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Machek, V. 1957. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Machek, V. 1968. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.

Marvan, J. 1995. Skromná velikost (Za Vladimírem Šmilauerem). *Acta onomastica* 36: 13–15.

Řiháková, M. 2012. *Etymolog Václav Machek a jeho etymologické slovníky v komparaci*. Diplomová práce. Univerzita Palackého, Olomouc.

Šmejkalová, M. 2015. *Praporu věren i ve ztraceném boji. Vladimír Šmilauer – život a dílo filologa (1895–1983)*. Praha: Academia.

Šmilauer, V. 1937. Výklady slov. *Naše řeč* 21 (4–10): 98–102, 128–133, 167–169, 188–192, 223–232, 257–265.

Šmilauer, V. 1945. Lidské typy v lidovém jazyku. *Naše řeč* 29: 5–9.

Trubačev, O. N. 1958. Novyje etimologičeskije slovari slavjanskich jazykov. *Voprosy jazykoznanija* 7 (4): 129–135.

Váša, P., Trávníček, F. 1937. *Slovník jazyka českého*. Praha: František Borový.

Vykypěl, B., Janyšková, I. (eds.) 2024. *Čtení o Václavu Machkovi*. Praha: NLN (v tisku).

doc. Mgr. Vít Boček, Ph.D.
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., etymologické oddělení, Brno
vbocek@ujc.cas.cz

2024 ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE PAG. 59–70
PHILOLOGICA 1

MŽE A HYDRONYMA JEJÍHO POVODÍ VE SVĚTLE ETYMOLOGIE

VÁCLAV BLAŽEK

ABSTRACT
River *Mže* and hydronyms in its catchment area in the light of etymology
In the article the name of the West Bohemian river *Mže* and its tributaries are analyzed in etymological perspective. In the first plan their Slavic etymologies are analyzed. In the second plan, possibilities of their pre-Slavic origin are verified. In the case of the hydronyms *Mže* and *Úhlava* their Germanic and Celtic etymologies are discussed, while the names of other tributaries are of Slavic origin. Finally the process of replacement of the hydronymic nomenclature during changes of dominant languages is generalized in the typological perspective.

Keywords: hydronym; Slavic; Germanic; Celtic; Old European; Indo-European

Předkládaný příspěvek se zaměřuje zejména na dvě česká hydronyma, *Mže* a *Úhlava*. Obě řeky nesoucí analyzovaná jména jsou spojeny s Plzeňskou pánví, první z ní vytéká, druhá ji napájí. Vedle tzv. staré sídelní oblasti, kterou představuje okolí toku Labe a dolní Vltavy, a povodí Ohře, se Plzeňská pánev řadí k dlouhodobě trvale osídleným regionům Čech. V závěru jsou analyzována jména dalších toků z povodí Mže/Berounky.

1. Mže (Berounka)

Levý přítok Vltavy, ústí proti Modřanům; délka 246 km, povodí 10690 km^2.

1.1 Dokumentace

Poprvé se o řece Mži dovídáme v *Kosmově kronice*, nejprve v její bájné části: *super ripam fluminis Mse* (varianty $A_2{}^b$ *Mzye*; $C_1{}^a$ *Mzie*; $C_2{}^b$ *Msse*; A_4 *Alsae*) ‚nad břehem řeky Mže'… prerupte *rupis in culmine iuxta fluvium Msam* ‚na vrcholu strmé skály u řeky Mže' (I, 4) s variantami $A_2{}^b$ *Mzye*; A_4 *Osam*; *infra terminos fluminis Msa* ‚v podkrají řeky Mže' (I, 10); k r. 981: *in montem Osseca iuxta flumen Msa* ‚na hoře, jež slove Oseka, při řece Mži' (I, 27); k r. 1109: *in silva iuxta fluvium Msam* ‚v lese u řeky Mže' (III, 34).

https://doi.org/10.14712/24646830.2024.19

© 2024 The Author. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

1.2 Etymologie

1.2.1 Jméno tradičně bývá odvozováno z psl. **Mьža*. Obdobné hydronymum je známo např. ze Slovinska, kde teče řeka *Meža*, nebo z východní Ukrajiny, kde *Mža* je přítok Severního Donce. Ukr. *mža* znamená ‚mžení, mrholení', *mžýty* = č. *mžít* (Vasmer II, 131). Obdobně lze vysvětlit jméno německé řeky *Regen*, tj. ‚déšť' (Schwarz 1931, 77; autor překvapivě dává přednost vysvětlení českého hydronyma z nanejvýš hypotetické keltské formy **Mosa*).

1.2.2 Může však jít o slovanskou reinterpretaci keltského či dokonce staroevropského hydronyma *Amisia*, dnes *Ems* (Krahe 1964, 43), česky *Emže*, za předpokladu eliminace počátečního vokálu. Takový proces při adaptaci předslovanských hydronym do slovanských jazyků známe. Příkladem budiž slovinská *Soča* oproti italskému *Isonzo*, vše z hydronyma *Aesontius*, epigraficky doloženého z Aquileie (viz Krahe 1950, 223, 1964, 56; Bichlmeier a Zimmer 2022, 130, § 75). Hypotetické předgermánské východisko *Amisia* by se v raném západogermánském prostředí změnilo na **Amizjṓ*. Při adaptaci do západní slovanštiny konce 6. st. či počátku 7. st. můžeme očekávat podobu **omьzja*. Ve vývoji do rané češtiny lze připustit odpadnutí počáteční nepřízvučné slabiky, která by byla vyslovována jako *o-*, mohla tedy být též metaanalyzována a reinterpretována jako předložka *o*. Za pozornost stojí i rukopisné varianty *Osam* a *Alsae* z rkp. A_4 (viz výše), které jako kdyby ještě počáteční vokál zachovávaly.

1.2.2.1 Pohleďme nyní na dokumentaci hypotetické předlohy v podobě *Amisia*.

Hydronymum Emže je už od nejstarších zápisů doloženo v několika variantách:

Amasias [Strabón: *Geographika* 7.1.3; 18 po Kr.];

Amissis [Mela: *De chorographia* 3.3.30; 44 po Kr.; Plinius: *Historia naturalis* 4.100; 77 po Kr.];

Amisia [Tacitus: *Annales* 1.60; 116 po Kr.];

Amisios [Ptolemaios: *Geographia* 2.10.1; c. 150 po Kr.];

Emisa [Adam z Brém: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* 1.2.; 1081/1085†].

1.2.2.2 Vedle pojmenování této relativně mohutné řeky (délka 371 km; povodí 17 934 km^2) je na území Německa rozšířeno více hydronym, jež mohou být rekonstruována v podobě **Amisa*. Vesměs se vztahují k menším řekám (podrobnější dokumentaci viz Greule 2014, 126–27):

Ems(-Bach) (795 *fluuium Hemisa*; 805 *fluminis … Emisa*; Hesensko) → Lahn → Rhein/Rýn;

Emse (1103 *in Emisam*, *decursum … Emisae*; Türingen/Duryňsko) → Hörsel → Werra → Weser/Vezera;

Ems (1401 *Eymese*; Hesensko) → Eder → Fulda → Weser/Vezera.

1.2.2.3 Na území Francie se vyskytuje hydronymum *(A)masse* bez starších dokladů. Vztahuje se ke dvěma přítokům Garonny a po jednom přítoku řeky Vert a Loiry (Dauzat et al. 1982, 64). Výchozí podobu lze rekonstruovat jako **Amasia*, srov. hydronymum *Leysse*, v 11. st. zaznamenané jako *Lisia* (Dauzat et al. 1982, 59–60).

1.2.3 Kolísání typu *Amisia* oproti **Amisa* má obdobu u řady dalších hydronym Západní Evropy:

Varisia : *Varisa*; *Karisia-* : *Karisa*; *Armisia* : *Armisa* (Krahe 1964, 40, 72; 15, 59, 64; 46, 70).

1.2.4 Etymologii hydronyma nastínil již Pokorny (1940, 108–109) a po něm Krahe (1953, 52–53; 1964, 42), a to od ie. kořene (v brugmannovské rekonstrukci) **am-*[1], pro jehož rekonstrukci nachází oporu v následujících apelativech:

alb. *amë*, pl. *ama* ‚pramen; koryto řeky'‚

ř. ἀμάρη ‚kanál, výkop' (*Il.* 21.259);

het. *amiyara-* c. ‚příkop, strouha, kanál'.

Watkins (1959, 18–20) přidal keltský slovesný kořen **am-*, který pokračuje ve staroirském prefigovaném slovese *ind·aim*, později též *adh·aim* ‚myje (si ruce a nohy)' < **and-am-(i̯)e/o-*. V britonských jazycích se jako příbuzný rýsuje velšský jmenný derivát *enneint* m./f. ‚koupel', který může odrážet kelt. **and-anti̯o-s/-m* m./n., popř. **and-anti̯ū* < **-am-tiHon-* (Schumacher 2004, 195).

Watkins (1959, 19) sem přiřadil i véd. *ámatra-* n. ‚nádoba, miska k pití'; arm. *aman* ‚nádoba' a ř. ἄμη ‚vědro, džber'.

1.2.4.1 Na základě forem *Ami(s)sis* a *Amisia* Greule (2014, 126) předpokládal germánské východisko v podobě nom. **Amisi*, gen. **Amisjōs* f. Bichlmeier (2016, 26) jeho rekonstrukci upřesnil do podoby pozdní pgerm. **Amisī*, gen. **Amiz(i)jōz* < rané pgerm. **Amísī*, gen. **Amis(i)i̯ṓs* < **$h_2$emH-é/ís-ih$_2$*, gen. **-i̯éh$_2$-s*. V případě hydronyma *Amisa* Bichlmeier (2016, 28; srov. též Bichlmeier a Zimmer 2022, 54) zvažuje buď keltské východisko **ama-/e/o/iso/ā-*, odvoditelné z ie. **h_2m̥H-é/ís-* + **-o/eh$_2$-*, nebo západogermánskou praformu **amisō-*, odvoditelnou z ie. **$h_2$emH-é/ís-* + **-o/eh$_2$-*. Varianta sufixu **-is-* připouští, že šlo o komparativ, alternativa **-es-* by představovala *s*-kmen. V obou alternativách následovalo rozšíření o tematický vokál, který alternuje s **-eh$_2$-*, primárně ukazatelem kolektiva, později též ukazatelem feminin.

Pragermánské paradigma **Amisī*, gen. **Amiz(i)jōz*, jež se zřejmě vyrovnalo do podoby **Amis(i)jō/*Amiz(i)jō*, implikuje otázku, zda ve formě se **z*, jež vzniká v pretonické pozici v souladu s Vernerovým zákonem, nenastane rotacismus **z* > *r* typický pro západní (i severní) germánské jazyky. Klíčové je datování této změny. Pro diagnostické účely mohou posloužit západogermánská jména *Hildigar* / *Hildiger* (pgerm. **Held(i)ja-gaizaz* ‚bojové kopí'[2]) a *(H)radigĕr* (**Hrad(i)ja-gaizaz* ‚rychlé kopí'[3]). Forma *Hildigar* patří biskupu ze Sens, jenž svou funkci zastával v letech 631–639 (Förstemann 1900, cc. 827–828). Varianta *Hildiger* je doložena poprvé epigraficky na náhrobku v tuniské lokalitě Ammaedara, dnes Haïdra, z přelomu 5. a 6. století: **(H)ic in | pace | Hildiger | positus** (*AS* 1975[1978], 251, n. 894; Mees 2020, 57: Suebian name). V polovině 6. stol. cituje jméno Ἰλδίγερ Prokopios z Kaisareie [*De bellis*, Liber VI = *De bello Gothico*, Liber II, 7.15; 8.16; 9.13; 9.14; 11.4,8,21,22]. Patřilo zeti Antoniny (495–565+), manželky Justiniánova generála Belisara. Také druhé jméno, *(H)radigĕr*, zaznamenal Prokopios z Kai-

[1] V laryngalistické rekonstrukci **$h_2$emH-* ‚lít, rozlít, vylít; zalévat' (Kümmel, *LIV*^{2} 265), kde by přítomnost laryngály mělo potvrzovat arménské sloveso *amanam* ‚naplňuji, nalévám' < **h_2m̥-n/né-H-* (srov. Klingenschmitt 1982, 119). Zde je třeba souhlasit s Bichlmeierem (2016, 28), že kořen **$h_2$emH-* ‚lít' apod. je třeba oddělit od zvukově blízkého kořene **$h_2$emh$_3$-* ‚dotknout se, uchopit; tísnit, trápit, utlačovat' (Kümmel *LIV*^{2} 265–66) pro sémantickou neslučitelnost.

[2] Toporova (1996, 17): srov. vizigót. *Ildi-gisus*; stsev. *Hildi-geirr*; stsas. *Hildi-gēr*; sthn. *Hildi-gār*, kde první složkou je pgerm. **heldijō* ‚boj' > stsev. *hildr* ‚boj', stang. *hild* ‚válka, boj', stsas. *hild(i)*, sthn. dat. sg. *hiltiu* ‚boj', a druhá pgerm. **gaizaz* ‚kopí' > stsev. *geirr*, stang. *gār*, stsas., sthn. *gēr* (Toporova 1996, 12–13; *EWAhd* IV, cc. 1011–1012; 168–170).

[3] Schönfeld (1911, 183): pgerm. **hraþa(n)-* > stsev. *hraðr* ‚rychlý', stang. *hræð & (h)ræd* ‚rychlý, bystrý, chytrý', sthn. *(h)rad* ‚rychlý' (*EWAhd* VII, cc. 125–27).

sareie. Patřilo synovi Hermegiscla, králi západogermánského kmene Varnů. Prokopios [*De bello Gothico*, Liber II, 20] zachytil pozoruhodné množství variant jména: Ῥαδίγηρ & Ῥάδιγερ, ak. Ῥαδίγερα & Ῥάδιγερα, vedle nom. Ῥάδιγις, ale také Ῥαδισίς (Schönfeld 1911, 183; Förstemann 1900, c. 1212). Zde je třeba dodat, že druhá složka obou osobních jmen nemusí být ztotožněna pouze s pgerm. **gaizaz* ‚kopí'. Ve hře je i pgerm. adjektivum **geraz*, jež je známo např. ze sthn. *ger* ‚toužící, žádostivý', stsev. *gerr* ‚žádostivý, dychtivý, lačný' (*EWAhd* IV, cc. 166–67). Pokud bychom upřednostnili tuto alternativu, obě složená jména bychom museli modifikovat na **Held(i)ja-geraz* ‚žádostivý boje' a **Hrad(i)ja-geraz* ‚toužící po rychlosti', což je z hlediska pragermánské antroponymie stejně akceptovatelné jako tradiční interpretace s „kopím". V takovém případě však padá významný argument pro datování rotacismu před rok 500 po Kr.

Jiným příkladem brzkého západogermánského rotacismu, který Mees (2020, 59) cituje, má být franské jméno *Arintheus* z konce 4. stol., které zaznamenal Ammianus Marcellinus [*Rerum gestarum* 15.4.10, 26.8.4, 27.5.7], pokud by složka *arin-* představovala pgerm. **azina-* ‚ohniště'. To poprvé navrhl Much (1914–15, 219) ve své recenzi Schönfelda (1911) a podrobně rozvíjí Wagner (1985, 247, 255). Vychází z pgerm. **azina-* > strun. (By; Norsko) ak. sg. *azina* (Looijenga 1997, 341; Antonsen 1975, 80, n. 111: 500–550 př. Kr.), stsev. *arinn* ‚ohniště; plošina', stšvéd. *aren*, *ærin* ‚kámen z ohniště'; sthn. *erin* ‚podlaha; oltář' (*EWAhd* II, cc. 1132–35). Pokud by jméno *Arintheus* odráželo pgerm. složeninu **azina-þegwaz*, ta by pak nesla smysluplný význam ‚sluha {střežící} ohniště'. Ale ve hře je celá řada dalších západo- a severogermánských osobních jmen s první složkou *Arin-* (srov. Thöny 2013, 198), pro která je interpretace ‚ohniště' nepravděpodobná, ale nabízí se význam ‚orel' (gót. nom. pl. *arans*; stsev. *ari*, nom. pl. *arar*, vedle *ǫrn*, nom. pl. *ernir*, ak. pl. *ǫrnu*; stang. *earn*, gen. sg. *earnes*, nom. pl. *earnas*; sthn. *aro*, gen. sg. *arin*, vedle *arn*, nom. pl. *erni*; dále f. *arin*, gen. sg. *arinne* ‚orlice' – viz Thöny 197–198), který v antroponymice patří k nejoblíbenějším:

Arinbald (Förstemann 1900, c. 138) – je obtížné interpretovat jméno jako ‚odvážné ohniště', ale ‚smělý orel' či ‚orlí odvaha' jsou naprosto přijatelné motivace.

Bavorské *Arindrud* f. (St. Peter u Salzburgu; 8. stol.), ‚síla orla či orlice', srov. stang. *þrýþ* ‚síla, moc', stsev. *þrúþ* id. < **þrūþi-* (Kroonen 2013, 548).

Stsev. *Arinbjǫrn*, zjevně ‚orlí medvěd', zatímco interpretace ‚ohniště-medvěd' je nesmyslná.

V této perspektivě lze vysvětlit i jméno *Arintheus* jako ‚orel {je můj} sluha'.

Můžeme tedy konstatovat, že onomastické příklady, které mají svědčit o proběhnutí rotacismu před r. 500 po Kr., nejsou jednoznačné, naopak dovolují alternativní a pravděpodobnější interpretace. Přijatelným diagnostickým nástrojem by pak zůstalo pouze jméno biskupa ze Sens *Hildigar* ze 7. stol., jež může odrážet skutečně spíše pgerm. **Held(i)ja-gaizaz* ‚bojové kopí' než **Held(i)ja-geraz* ‚žádostivý boje'.

Cenné je též svědectví runových nápisů, v nichž dochází k záměně hlásek *z* a *r*:

V nápise z Weingarten I, Bádensko-Württembersko, datovaném do let 585–610 čteme osobní jméno ᚨᛚᛁᚱᚷᚢᚦ *alirguþ* (Düwel, Nedoma, Oehrl 2020, ccxv) nebo ᚨᛗᛁᚱᚷᚢᚦ *aerguþ* (Looijenga 2003, 262–263, n. 48), kde první složka odráží pgerm. **alizō(n)* ‚olše' nebo **aizō* ‚čest'. V obou případech již grafém ᚱ *r* nahradil staré ᛉ *z*.

V nápise z Istaby, Švédsko, datovaném kolem r. 625 (Düwel 2008, 43), čteme slovo ᛋᚠᚨᚠᛏᛉ *Afatz*, kde na místo pgerm. *r* figuruje *z* zjevně proto, že v době zhotovení nápisu byl grafém ᛉ již vyslovován jako *r*.

S chronologií rotacismu posunutou pro západogermánský prostor na přelom 6. a 7. stol. pak není problém přijmout adaptaci západogermánského hydronyma **Amiz(i)jō* do podoby pozdněslovanského **(O)mьzja* během 6. století, kdy se v české kotlině usazují první Slované. Nepřímé svědectví podporující tento závěr nabízí další české hydronymum, *Jizera*. Už Ernst Schwarz (1931, 20) upozornil na znělé *-z-* ve jménu této řeky (poprvé 1297: *Gizera*), které prozrazuje, že hydronymum bylo Slovany adaptováno z lokálních západogermánských kmenových dialektů, kde proběhla změna **-s-* > **-z-* v souladu s Vernerovým zákonem. Ke kontaktu však muselo dojít dříve, než se v západogermánských dialektech Střední Evropy projevil rotacismus (Blažek 2000, 19; Bichlmeier 2012, 35). Archeologové Waldhauser a Košnar (1997, 106) potvrzují slovanskou archeologickou stopu v povodí Jizery ještě před polovinou 6. století.

1.2.4.2 Můžeme tedy konstatovat, že západoevropské hydronymum *Amisia* a české hydronymum *Mže* mohou mít týž původ. Lze uvažovat o staroevropském horizontu, tedy nejstarší vrstvě indoevropských hydronym v Západní a Střední Evropě. Pro keltský původ hovoří zdrojové sloveso s explicitní hydronymickou sémantikou i derivační sufix **-isi̯o-/*-isi̯ā*, který znám z mnoha galských vlastních jmen: *Agisius*, *Albisius*, *Alisios*, *Alisia*, *Atisios*, *Belgisius*, *Belisia*, *Carisius*, *Catisius*, *Dunisia*, *Elvisius*, *Gatisius*, *Mimisius*, *Molisius*, *Nivisium*, *Numisius*, *Onumisius*, *Parisii* (pl.), *Talisius*, *Tarvisius*, *Volisioś* etc., vedle apelativ jako *cervisia* ‚pivo', galat. τριμαρκισία ‚trojspřeží' (Holder II, cc. 78–79). Ke slovanským obyvatelům Čech se však hydronymum mohlo dostat pouze germánským prostřednictvím.

2. Úhlava

Délka 108,5 km, povodí 919,4 km^2, pramení v Železnorudské hornatině, ústí zprava do Radbuzy v Plzni.

2.1 Dokumentace

Poprvé je hydronymum doloženo r. 1341 v podobě *Aglauia* a 1347 *Auglauia* (Schwarz 1931, 29). Forma *Auglauia* je patrně chybným zápisem pro **Anglauia*. Nasálu v první slabice potvrzuje i paralelní německý název řeky *Angel* (Greule 2014, 37).

2.2 Etymologie

2.2.1 Ve slovanském prostoru najdeme obdobná hydronyma např. na Ukrajině a v Polsku:

Ugolъ → Dněpr… staroruský název řeky, která byla v Ipaťjevském letopise nazvána k r. 1183 *Jerelь*,[4] což by měla být adaptace turkického **äirili*, srov. kirg., alt. *airy* ‚gabelförmiger Zweig, Spaltung, Winkel', *airyly* ‚winkelig' (Radloff I, 661). Dnes je hydronymum reinterpretováno do podoby *Oreľ* (Vasmer II, 276);

Úhlja → Uboť → Prypjať → Dněpr;

[4] *Jerelь, jegože Rusь zovutъ Ugolъ.*

Uhlenýca → Noryn → Už → Prypjať → Dněpr (*SHU* 400);

Węglówka → Bojanicka Woda → Piława → Gwda → Noteć → Warta → Odra;

Węglówka → Nysa Kłodzka → Odra;

Węglówka → Kasinianka → Raba → Wisła (viz Brückner 1933, 182).

Jejich zdrojem je psl. substantivum **ǫgъlъ* ‚úhel', jež je doloženo ve všech slovanských jazycích s výjimkou polabštiny: stsl. *ǫgъlъ* ‚úhel, kout', bulh. *ắgăl*, mak. *agol*, dial. *jagol*, sch. *ȕgao*, sln. *(v)ôgel*, *vogâl*, slk. *uhol*, č. *úhel* id., hluž. *nuh(e)l*, dluž. *nugeł* ‚úhel', pol. *węgieł* ‚roh domu, nároží', kaš. *wąglo* ‚způsob spojení dvou stěn při stavbě domu', brus. *vúhal*, dial. *(v)úhól*, ukr. *(v)úhól*, rus. *úgol* ‚úhel, kout, roh domu' (Šarapatková a Erhart, *ESJS* 10, 617).

Derivační sufix **-ava* zformoval řadu slovanských hydronym, např. *Gręzawa*, *Grzęzawa*, *Kaława*, *Nakławа*, *Piława*, *Wirawa*, *Iława*, vedle *Ilava*, *Jilava*, a dále např. *Týnava*, *Vodava* aj. (Udolph 1979, 555–558). Neomezoval se však jen na hydronyma, o čemž svědčí např. oronymum *Šumava* (srov. sch. *šuma* ‚hustý porost, les' – viz Lutterer, Majtán a Šrámek 1982, 298) nebo jméno obce *Modrava* aj.

Lze tedy konstatovat, že i hydronymum *Úhlava* má transparentní slovanskou etymologii, vedoucí k interpretaci ‚řeka charakteristická svými ohyby'.

2.2.2 Schwarz (1931, 30) předložil alternativní germánskou etymologii hydronyma, když jej promítl do pragermánské složeniny **angula-ahwō* ‚řeka s ohyby', srov. stsev. *ǫngull* ‚úhel, hák, háček', stang. *angul*, *angel*, *ongel* ‚hák, háček', střdn. *angel* ‚osten, žihadlo; pant', sthn. *angul* ‚rybářský prut, hrot, hák, háček; pant' (Kroonen 2013, 28; *EWAhd* I, cc. 252–255), zatímco druhá složka **ahwō* f. se rekonstruuje na základě gót. *ahwa* 'ποταμός', tj. ‚tekoucí masa vody, řeka', stsev. *á* ‚řeka', stang. *eá* ‚tekoucí voda, proud', stfrís. *ā*, *ē* id., stsas. *aha* id., sthn. *aha* id. (Kroonen 2013, 7; *EWAhd* I, cc. 99–103).

Také pragermánský slovní kmen **angula-* s primárním významem ‚ohyb' inspiroval k pojmenování řady vodních toků (Greule 2014, 37):

Angel (11. stol. *Angela*) → Werse → Ems (Severní Porýní-Vestfálsko);

Angelbach (1283 *rivus Andelahe* = **Angelahe*? → Leimbach, variantně *Gauangelbach* (768, 770 *Anglachgowe*; 769/770 *Engelagowe*) → Leimbach, variantně *Waldangelbach* → Rhein (Baden-Württemberg).

Lze konstatovat, že forma *Anglach-* v trojčlenné složenině *Anglachgowe*, popř. též emendace **Angelahe* za *Andelahe*, mohou odrážet tutéž pragermánskou formaci **angula+ahwō* ‚řeka s ohyby', jakou Schwarz předpokládal pro české hydronymum *Úhlava* / **Anglauia*.

2.2.3 Ve hře však není pouze slovanský nebo germánský původ západočeského hydronyma. Anonymní „Geograf z Ravenny" [4.40] kolem roku 700 lokalizoval na západ Francie hydronymum *Angulis*.[5] Editoři tohoto geografického pojednání navrhli identifikaci se současnými toky *Anglin*[6] či *Angolin*[7] (*hodie Angolin vel Anglin* – viz *Ravennatis anonymi cosmographia*, p. 298; Holder I, c. 154).

[5] *Per quam Guasconiam transeunt plurima flumina, inter cetera quae dicuntur, id est Ligeris, qui dividit inter Gallias et ipsam Aquitaniam; item fluvius Cares,* ***Angulis****, Alere, Icara, Crosa, Vicenna, Bicera, Dronona, Ulta, Garruna, ex quibus aliquanti funduntur in Oceano*.

[6] Řeka Anglin, 91,3 km dlouhá, je pravým přítokem řeky Gartempe (→ Creuse → Vienne → Loire), do níž se vlévá u obce Angles-sur-l'Anglin. Pramení u obce Azerables v departmentu Creuse a dále protéká departmenty Indre a Vienne v západo-centrální Francii.

[7] Přítok řeky Indre → Loire.

Hypoteticky by hydronymum *Angulis* mohlo být adaptací lat. *angulus* ‚úhel, roh, kout' nebo nedoloženého franského ekvivalentu sthn. *angul*, ale pro ostatní hydronyma, kterých autor vyjmenoval vedle *Angulis* devět, těžko lze hledat franský nebo latinský původ. Ve hře je též keltská etymologie hydronyma *Angulis* opírající se o velš. *angell*, pl. *engyll*, *anghelled*, *anghellau* ‚končetina, noha, paže, rameno, ruka' (GPC). Pak by *Angulis* mohlo představovat latinizovaný galský protějšek velšského slova s hydronymickým významem ‚(říční) rameno'. Mimo keltský prostor se nabízí jako etymologický ekvivalent véd. *aṅg^{h}ri-* (Vāyasaneyi Saṁhitā) ‚noha; kořen stromu' (*EWAI* I, 49–50; MW 8).

3. Závěr

3.1 Obě hydronyma, *Mže* i *Úhlava*, mají na první pohled solidní slovanské etymologie, které se mohou opřít o obdobná slovanská říční jména. Detailnější pohled v kontextu evropské hydronymie dovoluje však uvažovat o tom, že jim předcházela starší, předslovanská, v těchto dvou konkrétních případech západogermánská říční jména, která byla adaptována na principu (kvazi)homonymie: **Amizjō̆* → **(O)mъzja* > *Mže* a **Angula-ahwō* → **Qgъlava* > *Úhlava*. Germánským předlohám však mohly předcházet ještě starší keltské, popř. staroevropské vzory. V případě *Úhlavy* hraje vedle homonymie významnou roli i synonymie. Tento typ adaptace toponym při výměně jazyků na daném území bychom mohli nazvat ideálním. Ač jde o jev spíše vzácný, můžeme jej pravděpodobně identifikovat též u hlavního toku jižních a středních Čech, Vltavy. Toto hydronymum je ve slovanské perspektivě zcela nesrozumitelné a jeho germánská etymologie bývá všeobecně přijímána (srov. Lutterer, Majtán a Šrámek 1982, 332–333). Druhou složku by mělo představovat pgerm. **ahwō* ‚tekoucí voda, proud, řeka' (viz výše), zatímco v první komponentě bývá identifikováno germánské adj. **welþja-* ‚divoký, neobdělaný, nezkrotný' > gót. *wilþeis*, stsev. *villr*, stang. *wild*, stfrís. *wilde*, stsas. *wild*, sthn. *wildi* id., vedoucí k pravděpodobné interpretaci říčního jména ‚divoká řeka'. Nicméně, keltský lexikon disponuje slovem příbuzným, které je nejen podobné, ale má i týž význam: střvelš. *gwyllt* ‚divoký', korn. *gwyls* id., stbret. *gueld* gl. ‚indomitus' < pkelt. **u̯eltio-*, odráží tedy stejnou formaci jako pgerm. **welþja-*[8] (Kroonen 2013, 579), zatímco střir. *geilt* ‚šílený, bláznivý; uprchlík z bitvy zasažený panickým strachem' představuje britonskou přejímku (srov. Pokorny 1959, 1139–1140). K dispozici je i galský protějšek, který zaznamenal církevní historik Beda Ctihodný [*Historia ecclesiastica gentis Anglorum* 5.11]:

> *Donavit autem ei Pippin locum cathedrae episcopalis, in castello suo inlustri, quod antiquo gentium illarum verbo* ***Vilta****burg, id est oppidum* ***Vilt****orum, lingua autem Gallica Traiectum* (= Wiltenburg u Utrechtu) *vocatur*.
> Jako sídlo biskupského stolce daroval Pipin Willibrordovi místo ve své proslavené pevnosti, která se starým jazykem oněch národů nazývá *Wiltaburg*, to znamená „Pevnost Wiltů", galsky pak *Traiectum*. (Přeložil Jaromír Kincl.)

[8] Západogermánské jazyky znají též substantivum, jež je *s*-kmenem (následným rotacismem změněným na *-r-*): stang. *wildor* ‚divoké zvíře, lovná zvěř', sthn. *wild*, pl. *wildir* < **welþ-az-/-ez-* (srov. Kluge a Seebold 2011, 988).

Holder (III, cc. 319–320) z Bedovy geografické informace odvodil jméno lokálního galského kmene *Viltī* (pl.) a srovnal je s britonskými formami znamenajícími ‚divoký'.

Můžeme tedy vyslovit slibnou hypotézu, že germánskému pojmenování ústřední české řeky předcházelo pojmenování keltské, které použilo etymologicky totožný slovní kmen, čili i zde došlo k ideálnímu spojení homonymie a synonymie.

3.2 I na základě nevelkého hydronymického materiálu, který nabízejí České země, lze vytvořit typologickou klasifikaci toponymických adaptací, k nimž docházelo a dochází při změně dominantního jazyka na daném teritoriu.

(1) Nové jméno etymologicky odpovídá jménu starému, tj. zachovává se homonymie i synonymie. Příkladem budiž *Úhlava* a pravděpodobně i *Vltava*, jejíž germánské jméno mohlo mít etymologicky identický keltský předobraz.

(2) Nové jméno svou zvukovou podobou navazuje na staré jméno na principu homonymie, ač významy se rozcházejí. Pak dochází k reinterpretaci, jak ji předpokládáme při hypotetické transformaci od hydronyma *Amisia* k hydronymu *Mže* (§ 1.2.1 + 1.2.2). Stejnou motivaci má i německá podoba hydronyma *Mže*, *Mies*, opírající se o střhn. *mies* ‚mech' (Greule 2014, 349–350).

(3) Nové jméno je kalkem jména starého. Zachován je význam (synonymie), ač nový jazyk použije zcela vlastní formu. Příkladem budiž staroruské hydronymum *Ugolъ*, které fakticky překládá alternativní jméno tohoto přítoku Dněpru *Jerelь*, jež je turkického původu (§ 2.2.1). Později bylo nesrozumitelné turkické jméno reinterpretováno do podoby *Oreľ* (viz Závěr: 2). Kalkem může být i hydronymum *Svitava* (poprvé Kosmas II, 41 k r. 1110) vzhledem k paralelní řece-„dvojčeti" Svratce (poprvé Kosmas II, 21 k r. 1067), jejíž jméno zjevně pochází z pgerm. **swarta-* ‚černý' (Schwarz 1931, 34–35), srov. poznámka z r. 1366 *rivulus Nigra Swratczicze, flumen Swratka* (Archiv země Moravské – viz Sedláček 1920, 111). V opozici k „černé řece" můžeme očekávat „bílou řeku", pro niž lze rekonstruovat germánskou složeninu **hwītahwō*. Ji nahradila *Svitava*, tedy ‚světlá'. Obdobný pár „černé řeky" a „bílé řeky" najdeme např. na Islandu ve dvojici řek jménem *Svartá* a *Hvítá*, kde *á* znamená ‚řeka' (srov. § 2.2.2) – viz Blažek 2000, 17.

(4) Staré jméno zůstává i v novém jazykovém prostředí, ač je nesrozumitelné (č. *Vltava*; dále *Labe*, *Ohře*, *Jizera*, *Cidlina*, *Úpa*, *Metuje*, *Nisa*, *Otava*, *Morava*, *Dyje*, *Jihlava*, *Svratka*, *Bečva*, *Oskava*, *Ludina*, *Romza*, *Romže*, *Vlára*, *Odra*, *Opava*, *Osoblaha*, *Olza* aj.).

(5) Za určitých podmínek dochází k diskontinuitě říčních jmen. Např. Kosmas pojmenoval dvě středočeské říčky z povodí Labe jmény *Surina* [I, 27; k roku 981] a *Wyzplisa* [III, 15; k roku 1101]. Kosmova *Surina* snad odráží stč. **sʼurina* nebo **zʼurina*. Dnes se nazývá *Výmola*. Je dlouhá 32,5 km, povodí je 123 km^2, pramení v Mukařově, ústí zleva do Labe u Sedlčánek. *Wyzplisa* (s rukopisnými variantami A_2[a] *Vysplisa*, C_1[b] *Wispilza*, C_2 *Wiz(ys)plisa*, A_3 *Wzli(y)psa* aj.) je dnes nazývána *Vrchlice* (30 km dlouhý přítok 40 km dlouhé řeky Klejnárky, levého přítoku Labe), ale toto pojmenování se neobjevuje dříve než r. 1824, kdy je použil sedlecký farář J. F. Devot ve svém spise *Popsání založení řehole cisterciácké*. On sám je střídá s paralelním jménem *Pách*, tj. něm. *Bach* ‚potok', které představuje zkrácení jména *Wildbach*, nebo *Zteklý potok*,[9] tj. ‚Vzteklý potok', což odpovídá plnému jménu *Wildbach*, alternativně též *Kutnohorský potok* (viz Bretholz v poznámkovém aparátu k edici *Kosmovy kroniky* z r. 1923, 178).

[9] http://denemark.jidol.cz/udoli-vrchlice

Post scriptum

Do povodí Mže/Berounky patří ještě několik dalších řek, jejichž jména byla nebo by mohla být podezírána z germánského původu:

4. Úslava

Pravý přítok Berounky, ústí v Plzni; délka 96,3 km, povodí 756,7 km^2.

Schwarz (1931, 30–31) v daném hydronymu viděl germánskou předlohu **Ams(u)la* + **ahwō* ‚kosí řeka', srov. něm. *Amsel*, sthn. *amsla*, stang. *ōsle* < zgerm. **amslōn-* (Kluge a Seebold 2011, 41). Jméno řeky *Úslava* však není původní a vzniklo fakticky nedopatřením. Lutterer, Majtán a Šrámek (1982, 319) vysvětlují, že za jménem řeky stojí sazečova záměna *s* za *h* v hydronymu *Úhlava*, která navíc byla zaměněna za sousední tok, jenž nese nyní jméno *Úslava* (mělo se tak stát při tisku knihy J. G. Vogta z r. 1712). *Úslava* se původně jmenovala *Bradava* (1266 *Bradaua flumen*). Lidové pojmenování horního toku *Bradlava* může zachovávat nejstarší stav, který by dovoloval hydronymum odvodit od č. *bradlo* ‚skalní útes'.

5. Klabava

Pravý přítok Berounky, ústí u Chrástu; délka 51,2 km, povodí 373 km^2.

Schwarz (1931, 31) soudil, že slovanská etymologie chybí, a tak předpokládal, že hydronymum je germánského původu, s odvoláním na německá hydronyma Kalbach (→ Fliede → Fulda → Weser), poprvé 826 *Calbaha* (Greule 2014, 259), a Kohlbach (→ Vils → Dunaj), poprvé 817 *Cholpaha,* 1180 *Chalbaha*, obé z pgerm. **kalba* + **ahwō* ‚telecí řeka'.

Tok Klabavy však protéká krajinou, která byla na rozdíl od údolí Berounky a Plzeňské pánve osídlena až později, a těžko zde předpokládat sídelní kontinuitu v době směny posledních Germánů prvními Slovany. O tom svědčí i relativně pozdní záznam hydronyma *Klabava* (1563) i sídelního jména *Klabava* (1401) – viz Profous 1949, 224. Pokud nejde o mnohem pozdější adaptaci středohornoněmeckého názvu typu **Kalbaha*, jako výrazně pravděpodobnější se jeví čistě česká etymologie, opírající se buď o sloveso *klabati* ‚osekávat, otesávat; klubat', popř. *klábný* ‚malý, skromný' (Kott I, 686), eventuálně *klábati* ‚klábosit'. Jako nejpravděpodobnější výchozí význam hydronyma by pak mohl být ‚{řeka, která} se proklubává {lesy}'. Podrobnější diskusi viz Profous (1949, 224), který se stavěl oprávněně skepticky i k etymologii Brücknera (1933, 180), jenž se snažil spojit Klabavu s polskými hydronymy *Cloba* (1404) a *Clobycza* (1492) a sln. *klabotína* ‚naplavenina'. Česká Klabava teče převážně brdskými lesy a terén pro rozsáhlejší náplavy zde opravdu není.

6. Střela

Levý přítok Berounky, ústí naproti Liblínu; délka 101,6 km, povodí 921,8 km^2.

Je lákavé vidět zde adaptaci zgerm. **strǣlō* ‚střela, šíp', srov. sthn. a stsas. *strāla*, stang. *strǣl* (Kluge a Seebold 2011, 889).

Jméno řeky *Střela* je však relativně nové a bývá pokládáno za český ekvivalent německého jména *Schnella* ‚rychlá'. Horní tok byl v minulosti nazýván *Žlutická řeka* podle města Žlutice, střední a dolní tok *Lososnice* (*flumen Lososnicze*), zkomoleně též *Lesnice* (1571 *Lesnice říčka)*. R. 1720 se objevuje též jméno *Schalotka Fl.* podle mlynáře *Žaloudka* (Lutterer, Majtán a Šrámek 1982, 287).

Na území Německa lze najít obdobné hydronymum, jezero *Strehlesee* v Brandenbursku, jehož jméno vzniklo na základě plb. **střěla* ‚střela, šíp' (Greule 2014, 517). Případné opory v germánské hydronymii nicméně chybějí.

Bude tedy mnohem pravděpodobnější předpokládat zde čistě český (slovanský) původ hydronyma. V neposlední řadě je třeba dodat, že povodí Střely patří dodnes k nejřidčeji osídleným regionům Čech a nejinak tomu bylo i v minulosti.

Zkratky: alb. albánský, alt. altajský, ang. anglický, arm. arménský, brus. běloruský, bulh. bulharský, č. český, dluž. dolnolužický, dn. dolnoněmecký, frís. fríský, galat. galatský, gót. gótský, het. hetitský, hluž. hornolužický, hn. hornoněmecký, ie. indoevropský, kaš. kašubský, kelt. keltský, kirg. kirgizský, lat. latinský, mak. makedonský, něm. německý, niz. nizozemský, pgerm. pragermánský, plb. polabský, pol. polský, psl. praslovanský, run. runový, rus. ruský, ř. řecký, sas. saský, sev. severský, sch. srbochorvatský, slk. slovenský, sln. slovinský, st- staro-, stř- středo-, stsl. staroslověnský, ukr. ukrajinský, véd. védský, velš. velšský, zgerm. západogermánský.

LITERATURA

Adamus Bremensis. 1948. *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Copenhagen: Rosenkilde & Bagger.

Ammianus Marcellinus. 1935–1940. *Rerum Gestarum*, with an English translation by J. C. Rolfe. Cambridge, MA: Harvard University Press – London: Heinemann.

Antonsen, E. H. 1975. *A Concise Grammar of the Older Runic Inscriptions*. Tübingen: Niemeyer.

AS. 1978. *L'Année épigraphique*, Année 1975 [1978]: 241–262 (Afrique).

Bede, 1849. The Venerable Bede's *Ecclesiastic History of England, also the Anglo-Saxon Chronicle*, ed. J. A. Giles. 2. vyd. London: Bohn.

Bichlmeier, H. 2012. Einige ausgewählte Probleme der alteuropäischen Hydronymie aus Sicht der modernen Indogermanistik – ein Plädoyer für eine neue Sicht auf die Dinge. *Acta Linguistica Lithuanica* 66: 11–47.

Bichlmeier, H. 2014 [2016]. *Ammerbach* und etymologisch Verwandtes. *Österreichische Namenforschung* 42: 22–34.

Bichlmeier, H. 2018. Eine Präzisierung zur Etymologie der Namen der Ammer und der Amper. *Blätter für oberdeutsche Namenforschung* 55: 9–14.

Bichlmeier, H., Zimmer, S. 2022. *Die keltischen Flussnamen im deutschsprachigen Raum – Ein keltologisch-indogermanistischer Kommentar zum „Deutschen Gewassernamenbuch"*. Dettelbach: Röll.

Blažek, V. 2000. Keltové – Germáni – Slované. Lingvistické svědectví o kontinuitě a diskontinuitě osídlení střední Evropy. In *Čeština – univerzália a specifika II*, ed. Z. Hladká a P. Karlík, 9–30. Brno: Masarykova universita.

Bretholz, B. 1923. *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*. Berlin: Weidmann.

Brückner, A. 1933. Mischnamen. *Slavia* 12 (1–2): 173–187.

Dauzat, A., Deslandes G., Rostaing, Ch. 1982. *Dictionnaire étymologique des noms de rivières et de montagnes en France*. Paris: Klincksieck.

Düwel, K. 2008. *Runenkunde*. 4. vyd. Stuttgart: Metzler.

Düwel, K. Nedoma R., Oehrl, S. 2020. *Die südgermanischen Runeninschriften*. Berlin – Boston: Walter de Gruyter.
ESJS 10. 2000. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 10, ed. A. Erhart. Praha: Academia.
EWAhd. Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen.
Lloyd, A. L., Springer, O. 1988. *Band I: -a – bezzisto*. 1988. Göttingen – Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht.
Lloyd, A. L., Lühr, R. et al. 2009. *Band IV: gâba – hylare*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
Lühr, R. et al. 2021. *Band VII: quaderna – skazzôn*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
EWAI. Mayrhofer, M. 1986–2001. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen, I–III*. Heidelberg: Winter.
Förstemann, E. 1900. *Altdeutsches Namenbuch*, *I*: *Personennamen*. Bonn: Hanstein.
GPC. Geiriadur Prifysgol Cymru – A Dictionary of the Welsh Language. https://welsh-dictionary.ac.uk/gpc/gpc.html
Greule, A., Hackl-Rößler, S. 2014. *Deutsches Gewässernamenbuch. Etymologie der Gewässernamen und der dazugehörigen Gebiets-, Siedlungs- und Flurnamen*. Berlin – Boston: Walter de Gruyter.
Holder, A. 1896, 1904, 1907. *Alt-celtischer Sprachschatz, I–III*. Leipzig: Teubner.
Klingenschmitt, G. 1982. *Das altarmenische Verbum*. Wiesbaden: Reichert.
Kluge, F., Seebold, E. 2011. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 25. vyd. Berlin – Boston: Walter de Gruyter.
Kott, F. Š. 1878. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický I (A–M)*. Praha: Kolář.
Krahe, H. 1950. Alteuropäische Flussnamen, E. Männliche Flussnamen mit *nt*-Suffix. *Beiträge zur Namenforschung* 2: 217–237.
Krahe, H. 1953. Alteuropäische Flussnamen. *Beiträge zur Namenforschung* 4: 37–53.
Krahe, H. 1954. Alteuropäische Flussnamen. *Beiträge zur Namenforschung* 5: 201–220.
Krahe, H. 1964. *Unsere ältesten Flussnamen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
LIV. Kümmel, M., Zehnder, T., Lipp R., Schirme, B. 2001. *Lexikon der indogermanischen Verben*, ed. H. Rix. 2. vyd. Wiesbaden: Reichert.
Looijenga, J. H. 1997. *Runes around the North Sea and on the Continent AD 150–700; texts & contexts*. Ph.D. Thesis. University of Groningen, Groningen.
Looijenga, T. 2003. *Texts and Contexts of the Oldest Runic Inscriptions*. Leiden: Brill.
Lutterer, I., Majtán, M., Šrámek, R. 1982. *Zeměpisná jména Československa*. Praha: Mladá fronta.
Mees, B. 2020. The Dziedzice inscription and West Germanic rhotacism. *Lingua Posnaniensis* 62: 47–63.
Much, R. 1914–1915. {Recenze} Schönfeld 1911. *Wörter und Sachen* 6: 214–230.
MW. Monier Williams, M. 1899 [1993]. *A Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.
Pijnenburg, W. J. J. 1996. The etymology of Dutch *windhond*, Frisian *wynhûn*, German *windhund* „greyhound". *NOWELE: North-Western European Language Evolution* 28–29: 479–483.
Plinius, C. 1988. *Naturalis Historiae, III–IV*, ed. G. Winkler. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
Pokorny, J. 1940. Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrer (II). *Zeitschrift für Celtische Philologie* 21: 55–166.
Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern – München: Francke.
Pomponii Melae *De Chorographia Libri Tres.* 1968. Recognovit Carolus Frick. Stuttgart: Teubner.
Procopii Caesariensis *De Bello Gothico*.1833. Bonn: Dindorf.
Procopius of Caesarea. 1962. *History of the Wars*: *Books VI–VII*: *The Gothic War*, with an English translation by H. B. Dewing. London: Heinemann – Cambridge, MA: Harvard University Press.
Profous, A. 1949. *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*, *díl II (ch–l)*. Praha: Česká akademie věd a umění.
(Claudii) Ptolemaiei *Geographia.* 1966. Ed. C. F. A. Nobbe. Hildesheim: Olms.
Radloff, W. 1893–1911. *Versuch eines Wörterbuchs der Türkdialekte*, *I–IV*. Sankt Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
Ravennatis anonymi cosmographia et Gvidonis geographica. 1860. Ed. M. Pinder a G. Parthey. Berlin: Nicolai.
Sedláček, A. 1920. *Snůška starých jmen, jak nazývaly se v Čechách řeky, potoky, hory a lesy*. Praha: Česká akademie věd.
SHU. 1979. *Slovnyk hidronimiv Ukrajiny*, ed. A. P. Nepokupnyj et al. Kyjiv: Naukova dumka.

Schönfeld, M. 1911. *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*. Heidelberg: Winter.
Schumacher, S. 2004. *Die Keltischen Primärverben. Ein vergleichendes, etymologisches und morphologisches Lexikon*. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck.
Schwarz, E. 1931. *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. München – Berlin: Oldenbourg.
Strabo. 1877. *Geographica*, ed. A. Meineke. Leipzig: Teubner.
Šimek, E. 1930. *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*. Praha: Nákladem Filosofické fakulty University Karlovy v komisi Fr. Řivnáče.
Tacitus (C.) 1906. *Annales ab excessu divi Augusti*, ed. Ch. D. Fisher. Oxford: Clarendon Press.
Thöny, L. 2013. *Flexionsklassenübertritte: zum morphologischen Wandel in der altgermanischen Substantivflexion*. Zurich: Zurich Open Repository and Archive, University of Zurich.
Toporova, T. V. 1996. *Kuľtura v zerkale jazyka: drevnegermanskie dvuxčlennye imena sobstvennye*. Moskva: Jazyki russkoj kuľtury.
Udolph, J. 1979. *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven*. Heidelberg: Winter.
Vasmer, M. 1950–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch, I–III*. Heidelberg: Winter.
Wagner, N. 1985. Arintheus, die *n*-Deklination und der Rhotazismus. *Beiträge zur Namenforschung* N. S. 20: 245–256.
Waldhauser, J., Košnar, L. 1997. *Archeologie Germánů v Pojizeří a Českém ráji*. Praha – Mladá Boleslav: Libri.
Watkins, C. 1959. The Etymology of Old Irish *ind-aim*. *Language* 35 (1): 18–20.

prof. RNDr. Václav Blažek, CSc.
Ústav jazykovědy a baltistiky
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno
blazek@phil.muni.cz

2024 ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE PAG. 71–82
PHILOLOGICA 1

„ROZUMNÝ“ PRÍSTUP K JAZYKOVEJ KULTÚRE*

JURAJ DOLNÍK

ABSTRACT
“Reasonable” approach to language culture
The content of the paper is based on reactions that are stimulated by Alexandr Stich’s ideas in his study on the concept of language culture and its content. In his statements there is a hidden conviction about the need for a “reasonable” approach to language culture. Although the attribute reasonable in this context is questionable, the paper discusses the possibility of determining such an approach. The author’s conception is based on the conviction that the natural meaning of our behaviour and actions consists in cultivating a way of life that corresponds to our humanizing determination in the evolutionary process. From this follows the thesis that a reasonable way of human life is governed by the authority of its natural basis. This also applies to the way of cultivating the language. Language users show this by tending to linguistic behaviour that corresponds to the nature of their native language. If the democratization of a literary language has reached such a degree that its users accept it as a mother tongue, it is reasonable to cultivate it in accordance with its natural basis. The task of linguistic theory is to analyze this basis and draw “reasonable” conclusions for the approach to literary language cultivation. The attribute “reasonable” means that this approach is generally accepted in a community that is guided by the principle of rationality alone.

Keywords: Alexandr Stich; language culture; reasonable approach; mother tongue; natural basis

1. Úvod

Obsah príspevku je založený na reakciách, ktoré sú stimulované myšlienkami Alexandra Sticha v jeho štúdii o pojme jazykovej kultúry a jeho obsahu (Stich 1979). Ako silne inšpiračné vnímam najmä tri pasáže v jeho výklade: 1. Jazyk pre jednotlivca nie je len inštrument, jazykom, „v němž je podstatně zakotvena i sama jeho lidská existence“ (Stich 1979, 102), sa utvára a manifestuje ako osobnosť. 2. Jazyk je pre indivíduá i kolektívy „jeden z objektů reality, a to reality zároveň objektivní i subjektivní“ (Stich 1979, 99).

* Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-22-0275.

https://doi.org/10.14712/24646830.2024.20

© 2024 The Author. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

3. Teória jazykovej kultúry pražskej školy je „budována na racionalitě jakožto jednom z možných postojů ke skutečnosti“ (Stich 1979, 106), ale „mimo jazykovědu tomu tak ani zdaleka vždy není“ (Stich 1979, 107), na čo treba prihliadať, a to aj pri komunikácii s mimolingvistickou verejnosťou. V jeho výrokoch čítam presvedčenie o potrebe „rozumného“ prístupu k jazykovej kultúre. Úvodzovky podčiarkujú skepsu voči výrazu *rozumnosť* v tomto kontexte. Ktorý, resp. aký prístup má byť „rozumný“, teda adekvátny, nárokujúci si na všeobecnú prijateľnosť, platnosť v komunite, ktorá sa riadi len a len princípom racionality? Navzdor skepse voči vedeckej legitimite tejto otázky v príspevku sa diskutuje o možnosti určenia takého prístupu (ide teda o aktualizáciu tejto **možnosti**; autor nesmeruje k tomu, aby jeho výklad recipient vnímal ako myšlienkový postup, ktorý vedie k jednoznačnému určeniu **rozumného prístupu** – **v protiklade s nerozumným** – k jazykovej kultúre, takže aj v závere príspevku zostáva pri **rozumnosti** s úvodzovkami, čím naznačuje, že treba o nej diskutovať; aj pre neho je to otvorená otázka). Vychádza sa v ňom z presvedčenia, že prirodzený (objektívny) zmysel nášho správania a konania spočíva v kultivovaní spôsobu života, ktorý zodpovedá našej humanizačnej určenosti v evolučnom procese, z čoho plynie téza, že adekvátny je spôsob ľudského života, ktorý sa riadi autoritou jeho prirodzeného základu (výrazom *autorita* sa naráža na postmodernistické stanovisko v tejto veci; toto presvedčenie korešponduje s výkladmi v kultúrnej ekológii; porov. Finke 2003). Do tohto ideového rámca sa vkladá zdôvodňovanie **možnosti** dospieť k rozumnému (už bez úvodzoviek) prístupu k jazykovej kultúre, ktorý zodpovedá duchu uvažovania A. Sticha. Obsah výkladu je kongruentný s koncepciou minimálnej intervencie (Cvrček 2008), ale jeho metodologický základ je odlišný.

2. Jazyk – ľudská existencia – pravda

Výrok (1) A. Sticha rozvíjam v duchu humboldtovskej interpretácie jazyka, že fundamentálnou intrinzitnou vlastnosťou jazyka je jeho človekotvorná sila: jazyk je sila, ktorá humanizuje bytosť evolučne „určenú“ na rolu človeka. Z čoho vzišla táto sila? Otázka evokuje evolučný moment, keď predhumánna bytosť sa premieňala na človeka. V tejto evolučnej transformácii humanizujúca sa bytosť navodzovala takú interakciu s prírodou, ktorá nadobúdala kvalitu vzájomného pôsobenia objektu (prírody) a subjektu (humanizujúceho sa tvora) ako bytosti, ktorá prechádzala procesom sebauvedomovania, a teda vymaňovania sa z prírody v tom zmysle, že nadobúdala istú mieru slobody vo vzťahu k nej (porov. s tým, ako sa v tejto súvislosti vyjadril J. J. Rousseau: „Príroda rozkazuje každej živej bytosti a zviera poslúcha. Človek síce cíti rovnaký tlak, avšak aj spoznáva, že je slobodný, že sa môže podriadiť aj vzoprieť, a jeho duchovnosť sa ukazuje predovšetkým v uvedomovaní si tejto slobody“; citované podľa Chomsky 1981, 15). Interakcia vyvíjajúca sa k tejto kvalite bola spätá so vznikom napätia medzi rodiacim sa subjektom a objektom. Toto napätie vzišlo z toho, že rodiaci sa subjekt musel (!) začať rozumieť prírode. Evolučná emancipácia ho privádzala k tomu, že mohol a musel aktívne pôsobiť na prírodu (nielen „poslúchať“), a to tak, aby jeho aktivita mala pre neho nejaký zmysel, čo predpokladá rozumieť objektu aktivity. Vzchádzajúce napätie medzi objektom a rodiacim sa subjektom spočíva v tom, že navodzovaná potreba a záujem subjektu rozumieť prírode narážala na jej inakosť, vyplývajúcu z jeho sebauvedomovania, teda z vnímania objektu

ako niečoho iného, ako je on sám. Evolučná požiadavka „rozumieť tomuto inakému" si vynútila objavenie jazyka na premostenie odstupu medzi objektom a subjektom. Rodiaci sa subjekt musel objaviť jazyk prírody, ktorým tento objekt vypovedal o sebe. Navodzovanie potreby a záujmu rozumieť inakému – prírode – bolo spojené s objavovaním tohto jazyka. Tu sa zjavuje prvopočiatok sily jazyka. Objavovaný jazyk prírody začal pôsobiť na rodiaci sa subjekt tak, že ten si začal utvárať vnútorný svet tým, čo mu jazyk sprostredkoval. Názorne povedané, keď rodiaci sa subjekt spozoroval a zaregistroval, že isté zvieratá prichádzajú k vode po západe slnka, tento jav si zvnútornil: pozorovanie a registrácia je objavením prvku jazyka prírody – západ slnka znamená (vypovedá), že zvieratá prichádzajú k vode. Zvnútornenie tohto javu znamenalo, že rozumie tomuto výseku prírody. Internalizácia však bola možná len tak, že si vytvoril jazyk ekvivalentný s jazykom prírody. Vytváranie ekvivalentného jazyka sa stalo súčasťou internalizácie, formovania vnútorného sveta rodiaceho sa subjektu, teda premeny predhumánnej bytosti na človeka. Do vytváraného ľudského jazyka sa premietla aj sila jazyka prírody. Sila ekvivalentného jazyka spočívala v tom, že spôsobila túto premenu a pôsobila na rodiaceho sa človeka tak, že ho nastavila na vnímanie sveta a na to, ako mu má rozumieť. S týmto výkladom najviac korešponduje chápanie jazyka ako predmetu a realizácie hermeneutickej skúsenosti v teórii Hansa-Georga Gadamera (1986). Podľa nej každá interpretácia predpokladá jazykové médium, pretože predmet aj priebeh porozumenia sú nevyhnutne jazykové. Keď rozumieme niečomu, to znamená, že sme schopní preložiť do nejakého (najčastejšie vlastného) jazyka význam, ktorým sme boli „oslovení". Je to teda jazykový proces. Čo je nášmu výkladu najbližšie, je jeho téza, že to, čomu môžeme rozumieť, je jazyk, čiže sám predmet porozumenia je jazykovo daný. Svet, ktorému rozumieme, je pre nás jazykovo daný. Čomu dokážeme rozumieť, je bytie, ktoré sa manifestuje v jazyku. Svet, ktorému chceme rozumieť, je už jazyk, a preto je zrozumiteľný (jazyk je podľa neho svetlo bytia). Jazyk je už výraz bytia samotných vecí, veci sa k nám „prihovárajú" svojím jazykom. To znamená, že subjekt nie je vystavený bezjazykovému svetu, ktorý je zrozumiteľný len vďaka nášmu jazyku, fixujúcom naše nazeranie na svet (dobre si uvedomujem opačnú pozíciu konštruktivistu; porov. ďalej). Človek je síce zviazaný so svojím jazykom, a teda je vtiahnutý do perspektívy nazerania na svet týmto jazykom, ale nejde o absolútnu perspektivizáciu, lebo jazyk je otvorený: môže sa otvoriť voči čomukoľvek, čomu môžeme rozumieť. Interpretácie naším jazykom sa dajú overiť tým, že ich konfrontujeme s tým, čo „hovoria" veci svojím jazykom. Prečo môžeme povedať, že výrok vyslovený v pohybujúcom sa rýchliku „Stromy sa len tak mihajú popri nás" je nepravdivý? Jednoducho preto, lebo skutočnosť „hovorí" iné, ako jazyk zdanlivej skutočnosti. Aj Gadamer vychádza z jazyka vecí, ľudský jazyk v jeho videní sa zjavuje až vo vzťahu k nemu.

Človek je teda existenčne odkázaný na jazyk, ktorý z jednej strany potvrdzuje, že je súčasťou prírody (rozumie jej prostredníctvom jej jazyka, čo je možné len preto, lebo on sám patrí k prírode, tá ho vybavila predpokladmi na objavovanie jej jazyka), z druhej strany vypovedá o jeho vymaňovaní sa z prírody (vytvára si ekvivalentný jazyk na zvnútornenie vonkajšieho sveta, čím sa formuje jeho duchovný svet, ktorým nadobúda status prírodnej bytosti prelomovej kvality). Jeho viazanosť na jazyk korení teda v jeho určenosti interpreta, ktorá zahŕňa istý paradox: aby sa bytosť, evolúciou „určená" na pozíciu človeka, mohla vymaniť z prírody, musela do nej prenikať. A to je možné len objavením jazyka. Ešte raz: Rodiaci sa subjekt musel objaviť jazyk prírody, lebo len tak mohol adek-

vátne reagovať na svoj odstup od objektu príroda. Subjektivizácia predhumánnej bytosti (transformácia tejto bytosti na človeka a navodenie vzťahu objekt – subjekt) prebiehala ako jej vymaňovanie sa z totožnosti s prírodou premenou tejto identity na interakčnú bipolárnosť, v ktorej sa v subjekte rozvíjala adaptačná schopnosť založená na rozumení tomu, čo sa vyskytuje v jeho okolí. Vo vývoji subjektu sa zjavila otázka, či dobre (správne) rozumie tomu, čo mu príroda oznamuje svojím jazykom, a teda sa objavil fenomén **pravda**. Táto otázka a tento fenomén boli pre neho významné preto, lebo sa týkali jeho životne dôležitých spôsobov konania, ako napr. založenia ohňa a jeho zahasenia, včasného vyhľadávania úkrytu pred búrkou, hľadania a neskôr pestovania rastlinnej potravy a pod. Prax mu preukázala, či správne rozumie jazyku prírody, či objavil pravdu alebo je viac alebo menej vzdialený od nej. Subjekt bol existenčne zainteresovaný na poznaní objektívnej pravdy. Korešpondenčná pravda sa stala prostriedkom neutralizácie (nie odstránenia) odstupu medzi subjektom a objektom, médiom ich druhotného stotožňovania v rámci interakčnej bipolarity. Zážitok a vedomie pravdy sa stali fundamentálnou potrebou subjektu. Tu nachádzame korene presvedčenia, že objavovanie objektívnej pravdy je objektívny normatív človeka ako poznávajúceho subjektu, a teda aj kritérium posudzovania poznávania. Na tomto presvedčení sa zakladá tradičná epistemológia: veda je nekonečné prenikanie do objektívneho sveta s cieľom priblížiť sa k jeho pravdivému zobrazeniu.

Vieme, že túto epistemologickú tradíciu spochybňuje inštrumentálne chápanie vedy, podľa ktorého poznávanie je nástroj na dosahovanie cieľov, ktoré si ľudia kladú. Popierajúc možnosť poznávania objektívneho sveta a odmietajúc predstavu pravdy ako odrazu, obrazu, reprezentácie tohto sveta, jeho prívrženci vyzdvihujú konštrukčnosť nášho poznávania ako záležitosti sociálnej praxe. Pripomeňme si ako vzorový príklad radikálneho konštruktivistu nahrádzajúceho pojem pravdy pojmom viability, ktorým sa vystihuje funkčnosť poznávania, spočívajúca v tom, že umožňuje vyhnúť sa prekážkam pri sledovaní cieľov, čo sa dosahuje tým, že naše poznatky „pasujú", hodia sa k skutočnosti (teda ju neodrážajú), a to preto, lebo sú produktom adaptácie poznávajúceho na podmienky skutočnosti (Glaserfeld 2012). Protagonisti neopragmatizmu zase zdôrazňujú, že ak aj hovoríme o pravde, treba mať na mysli, že je to vec sociálnej praxe, v ktorej sa zdôvodňujú presvedčenia, takže je založená na vzťahu subjekt – subjekt, nie subjekt – objekt, čiže výklad pravdy ako reprezentácie objektívnej reality nezodpovedá povahe poznania, nanajvýš môže byť len opisom ľudského správania (Rorty a Engel 2007). Zostručnene povedané, podľa alternatívnych prístupov objektívna pravda je ilúzia, spory o ňu sú nezmyselné, platné sú len naše konštrukty a presvedčenia, ktoré sa v societe presadia.

K obrane objektívnej pravdy pridávam výklad o jej úlohe v humanizácii predhumánnej bytosti v evolúcii a tým podporujem stanovisko jej obhajcov, ako napr. J. R. Searlea, pre ktorého je samozrejmé, že „vedomie nám sprístupňuje svet mimo našich vlastných stavov vedomia" (Searle 2015, 94) a že „výpovede sa stávajú pravdivým podľa toho, ako sa majú veci vo svete, ktoré sú od výpovede nezávislé" (Searle 2013, 226). Aj naše teórie sú pravdivé alebo nepravdivé v tomto zmysle. Týka sa to, samozrejme, aj lingvistických teórií, len problémom je, ako „sa veci majú" v jazykovom svete. V tejto súvislosti je aktuálne pripomenúť si oddelenie deskriptívnej adekvátnosti teórie od explanačnej. Kým deskriptívne adekvátne môžu byť viaceré teórie, takže sú principiálne rovnocenné, lebo zodpovedajú získaným údajom (niektorá z nich môže byť privilegovaná len vzhľadom na účel

opisu), explanačné teórie si nárokujú na privilegovanosť na základe toho, či zodpovedajú povahe referenčnej reality (porov. Fanselow a Felix 1993, 57–58). Podľa toho explanačná lingvistická teória je optimálna, ak korešponduje s touto realitou, a teda je pravdivá. Zodpovedá to spomínanej téze v úvode, že adekvátny je spôsob ľudského života, ktorý sa riadi autoritou jeho prirodzeného základu (podľa toho otázkou pre lingvistu je, čo je prirodzeným základom ľudského jazyka). Pravda v korešpondenčnom zmysle je súčasťou tohto základu, a teda fundamentálnym referenčným prvkom rozumnosti.

3. Pozorovateľ a prežívateľ jazyka

Výrok (2) – o tom, že jazyk je zároveň objektívna aj subjektívna realita – A. Stich v poznámke špecifikuje tak, „že individuum vnímá jazyk a jeho realizace zčásti jako součást vnějšího světa, zčásti jako součást a produkt své vlastní psychické, subjektivní skutečnosti“ (Stich 1979, 99). Jednotlivec je pozorovateľom aj prežívateľom svojho jazyka. F. Daneš (1996, 23) tiež upriamil pozornosť na to, že ľudia svoj jazyk prežívajú, pripomínajúc, že pojem „prožívání“ jazyka zaviedol B. Trnka ešte v roku 1948. Ako pozorovateľ pristupuje k jazyku ako aj k iným objektom, uplatňuje svoje logické myslenie, analytické a usudzovacie schopnosti a hľadá v jazyku racionalitu zodpovedajúcu jeho rozumovým operáciám (k pojmu *racionalita* porov. ďalej; racionalita neznamená len riadiť sa rozumom, logikou). Čo však má znamenať, že svoj jazyk prežíva? Tým, že F. Daneš „prožívání“ jazyka spájal s emocionalitou, inšpiruje k tomu, aby sa využila možnosť tento výraz interpretovať v duchu tradičného používania výrazu jazykový cit. Podľa toho prežívať jazyk znamená byť v stave neuvedomene ovládať jazykové prostriedky na základe citu (teda zmyslu chápaného v duchu „niekto má zmysel pre niečo“) pre realizované aj nerealizované možnosti vlastného jazyka, ktorý jednotlivec nadobúda a rozvíja v jazykovej praxi nezávisle od vnímania jazyka z pozície pozorovateľa. Východisko pre vysvetlenie tohto citu nachádzame v základnej štruktúre aktivity živočíchov, ktorej dedičstvo u človeka obracia našu pozornosť na neho ako na behaviorálno-akčnú bytosť vyššieho druhu. Túto štruktúru tvorí dokonalý kooperačný vzťah medzi inštinktmi, reflexmi i pohybovými danosťami živočícha a jeho zameranosťou na niečo (napr. na korisť). Je to veľmi efektívna kooperácia, lebo samočinné fungovanie inštinktov, reflexov a pohybových daností mu umožňuje plnú koncentráciu na to, na čo sa zameriava (napr. uloviť korisť). V evolúcii sa zrodila prírodno-humánna bytosť, ktorá túto štruktúru zdedila aj humanizovala. Humanizácia prebiehala jednak ako rozvíjanie zameranostného potenciálu tejto bytosti – zameranosti na rozmanité ciele – a jednak ako zrenie a pestovanie dispozície na reakcie „v tom zmysle, v tom duchu“ (analogicky), ako samočinne prebiehajú reakcie živočícha. Človek je teda akčná bytosť tým, že zámerne (vedome) koná, a behaviorálna tým, že sa nezámerne správa, čo zahŕňa dispozíciu na samočinné reakcie.

To, že človek je behaviorálno-akčná bytosť, sa výrazne prejavuje v bežnom používaní jazyka v ústnej komunikácii, v ktorej sa sústreďujeme na naše komunikačné zámery, pričom gramatika (chápaná v najširšom zmysle) je mimo nášho vedomia, hoci sa ňou riadime. Našu jazykovú aktivitu riadi intenčno-emergentný mechanizmus, ktorý nám umožňuje koncentrovať energiu na realizáciu intencie tým, že potrebné jazykové štruktúry sa nám akosi samy od seba objavujú (v tomto zmysle sa tu vyskytuje výraz emergencia)

na jazyku, takže sú mimo našej pozornosti. Disponujeme behaviorálnou a akčnou jazykovou kompetenciou a jazyková aktivita sa realizuje v súhre týchto kompetencií. V nej spočíva racionalita jazykovej aktivity; robí ju ekonomickou, efektívnou a adaptovanou na účel komunikácie. Ako nadobúdame kompetenciu jazykovej aktivity? Tak, že sa učíme používať jazyk na rozličné zámery (v rozličných podmienkach), čím nadobúdame akčnú jazykovú kompetenciu, a v rámci učenia sa osvojujeme si gramatiku získavaním behaviorálnej jazykovej kompetencie. Výraz *osvojujeme si* má vyjadriť, že gramatiku jazyka v procese socializácie sa neučíme, lebo učenie sa znamená nadobúdanie znalostí, ale sa na ňu adaptujeme realizáciou našej možnosti vypestovať si to, čo sa dá nazvať bezznalostná dispozícia na konformné sociálne správanie. Pri osvojovaní gramatiky sa táto možnosť realizuje ako pestovanie bezznalostnej gramatickej dispozície. Na základe tejto dispozície naše gramatické správanie zodpovedá gramatickým pravidlám bez toho, aby sme ich vedome alebo nevedome sledovali. Gramatické pravidlá pôsobia na používateľov, aj keď tí nemajú gramatické znalosti. Pôsobia tak, že od jednotlivcov v socializácii „vyžadujú", aby nadobudli schopnosti na správanie konformné s pravidlami. Keď vyslovujeme nejaké gramatické štruktúry, nerobíme to preto, lebo chceme sledovať príslušné pravidlá, ale preto, lebo pravidlá si „vyžiadali", aby sme nadobudli schopnosti, dispozície, ktoré sú také, že ak produkujeme isté zvukové štruktúry, vyslovujeme tým zodpovedajúce gramatické štruktúry, gramatické formy s významami. V pozadí tohto výkladu sú známe Wittgensteinove výroky o tom, že gramatické pravidlá sú „vpísané" do jazykovej praxe a socializujúci sa jednotlivec má k nim prístup cez prax, v tejto praxi navodzuje a pestuje gramatickú dispozíciu (Wittgenstein 1984). Bezznalostná gramatická dispozícia je zvláštny prípad dispozície na analogické správanie – správanie v tom duchu, v tom zmysle ako sa správajú iní, resp. ako som sa správal sám predtým –, ktoré vzišlo z imitačného inštinktu. Gramatické príklady, ktoré „zasahujú" socializujúceho sa jednotlivca v jazykovej praxi, stimulujú inštinkt analogického správania a vyvolanými reakciami sa vyvíja dispozícia na praktické ovládanie gramatiky bez znalosti jej pravidiel. Tento výklad korešponduje so zistením, že gramatika je jeden z prípadov, keď „vyvíjame komplex dispozícií, ktoré reagujú na štruktúru pravidiel" (Searle 2013, 155–156). Správanie podľa pravidiel nevyžaduje disponovanie ich mentálnou reprezentáciou. Samočinné fungovanie súhry našej behaviorálnej a akčnej jazykovej kompetencie tvorí základ prirodzeného ovládania jazyka. Komponentom vyvíjania behaviorálnej jazykovej kompetencie (dispozície na praktické ovládanie gramatických pravidiel) je jazykový cit – cit pre to, čo zodpovedá duchu vlastného jazyka, čo je a môže byť v ňom zakotvené. Jednotlivec prežíva svoj jazyk ako niečo, čo mu je prirodzene dané: orientovať sa v ňom ako v dôverne známom svete (wittgensteinovsky povedané „naslepo").

4. Spisovný jazyk ako materčina (?)

Výrok (3) A. Sticha, týkajúci sa sklonu protagonistov pražskej školy k absolutizácii racionality pri prístupe k jazykovej kultúre, čo pripomína napr. aj F. Daneš s tým, že „bylo to dáno dobou" (Daneš 1996, 21), evokuje otázku, akou racionalitou sa riadi aktuálny používateľ spisovného jazyka. Jednou z možností určenia obsahu pojmu racionalita je vymedziť ju ako „existenciu štruktúr (princípov, pravidiel, vzorcov), ktoré tvoria **poria-**

dok nejakého procesu (myslenia a konania) i bytia“ (Višňovský 2005, 4). Podľa toho otázka smeruje k poriadku („řádu“), ktorý je v základe ovládania a používania spisovného jazyka. Z toho, že používateľ je prežívateľom aj pozorovateľom jazyka, vyplýva, že je to poriadok založený na vzťahu medzi jazykovým citom – spontánnymi kontextovými analogickými reakciami – a jazykovým vedomím – vedome kontrolovanými reakciami. So spisovným jazykom sa spravidla spája dôležitosť jazykového vedomia; napríklad jeden z kritikov koncepcie jazykovej kultúry pražskej školy podčiarkuje: „Zasahovat do jazykové praxe je […] jedním z přirozených sklonů mluvčích. Průběh jazykové praxe je tak spoluurčován reflexí této praxe, přičemž tato reflexe je zároveň součástí jazykové praxe samé“ (Starý 1995, 145). Podobné stanovisko zaujala napr. aj oponentka tých, ktorí chcú vnímať intervenčné zásahy oddelene od bežnej jazykovej praxe (napr. Kaplan a Baldauf 1997), svojou teóriou verbálnej hygieny, založenou na skúsenostnom poznaní, že jednotlivci sa neobmedzujú na používanie jazyka, ale naň aj reagujú, čo vychádza z ich sklonu k zlepšovaniu jazyka, k jeho „očisťovaniu“, teda k jazykovej „hygiene“ (Cameron 1995). Ako reagovať na tento „prirodzený“ sklon používateľov?

Za dôležité považujem položiť si otázku, či spisovný jazyk – mám na mysli spisovnú češtinu a spisovnú slovenčinu – je pre jeho nositeľov materinským jazykom. Pripomeňme si napríklad: „Osobní zkušenost, která zdaleka není jen moje, mi říká, že jsem se narodil do obecné češtiny a že ta je mou mateřštinou […] že většina Čechů vnímá pak spisovnou češtinu jako cosi umělého, naučeného, popř. vnuceného […]“ (Čermák 1996, 14), alebo výrok: „[…] jak známo, v Čechách spisovná čeština prakticky nemá rodilé mluvčí (na Moravě je situace poněkud jiná), její užívání proto vyžaduje určité úsilí, vědomou snahu o spisovný projev“ (Nebeská 1996, 73; samozrejme, mnohí sú opačného presvedčenia). Na Slovensku sa s takými výrokmi nestretávame (neexistuje „obecná slovenčina“ ako konkurencia spisovného jazyka), zrejme sa mlčky vychádza z toho, že spisovná slovenčina je materčinou Slovákov. Pri mojich prieskumoch som však u respondentov zaregistroval prekvapenie pred reakciou na otázku, či spisovná slovenčina je ich materčinou (za samozrejmé považujú, že slovenčina je ich materčinou). Drvivá väčšina odpovedala s istým váhaním kladne, čo si vysvetľujem tým, že si tento jazyk osvojujú od detstva, používajú ho aj v neverejnej komunikácii, a teda sú s ním zžití, ale súčasne si uvedomujú jeho extrakomunikačnú regulovanosť, o ktorej nie sú si istí, či je vlastná materinskému jazyku. Existuje však pravá a nepravá materčina v rámci rodného jazykového prostredia?

Jasné je to, že spisovný jazyk od jeho konštitučného obdobia prešiel výraznou demokratizáciou. Jednak sa maximálne rozšírila jeho sociálna báza – jeho nositeľmi sú všetci Česi a Slováci – a jednak prenikol do rozličných komunikačných sfér, prekročil hranice verejnej komunikácie. Jeho demokratizácia je aj jeho pomaterčovaním. Retardačným momentom v tomto vývojovom procese je intervenčná kultúra a vieme, že kultúra je výrazná riadiaca sila, a tak sa nastoľuje otázka, či v súvislosti so spomínaným „prirodzeným sklonom“ hovoriacich k zasahovaniu do jazykovej praxe nemáme viac prihliadať na túto silu a rozlišovať medzi prirodzenou metajazykovou reflexiou a sklonom motivovaným kultúrou. Používatelia sú vybavení takou reflexívnou schopnosťou, teda schopnosťou, ktorá nie je produktom štandardizácií v danej societe (porov. s definíciou kultúry ako komplexu štandardizácií – konvencionalizácií – myslenia, cítenia, správania a konania; Hansen 2000). Zárodkom tohto sklonu môžu byť automatické (reflexné) opravné reakcie hovoriaceho, keď sa pomýli pri nejakom tvare (keď sa mu „pošmykne jazyk“). Táto

reflexná opravná reakčná pohotovosť sa rozvinula do metajazykovej reflexívnej pripravenosti, stimulovanej výnimočnosťami a neurčitosťami v jazyku, čiže prípadmi, keď používateľ spontánne nenachádzal v ňom oporu pre analogickú reakciu (výnimočnosť), alebo naopak nachádzal v ňom alternatívy, ktoré ho zneisťovali (neurčitosť). Táto pripravenosť sa potom rozvinula do diskurzných metajazykových reflexií, ktoré sa stali súčasťou kultúry danej society.

Aj tu sa ukazuje potreba rozlišovať prirodzenosť a normalitu. Spomínaný „prirodzený sklon" používateľov zasahovať do jazykovej praxe z tohto pohľadu sa javí ako produkt kultúry, vnímanej jej nositeľmi ako ich normalita. Vsadení do kultúry extrakomunikačnej regulácie spisovného jazyka, zásahy do ich jazykovej praxe sa im javia ako normálne, aj keď pritom prežívajú jazykový diskomfort, plynúci z disonancie zásahov s ich jazykovou prirodzenosťou. Táto disonancia je pre nich tým citeľnejšia, čím hlbšie prežívajú spisovný jazyk ako svoju materčinu. Ak demokratizácia spisovného jazyka znamená aj jeho pomaterčovanie, intervenčná kultúra nad rámcom jazykovej prirodzenosti musí pôsobiť násilne, aj keď sa jej používatelia dobrovoľne podriaďujú, lebo veď je to normalita v ich spisovnojazykovom živote. Hranica medzi prirodzeným a normálnym, samozrejme, je neostrá (porov. s tradičným sporom v kulturológii o tom, čo je ešte prírodou dané a čo patrí už ku kultúre).

5. Záver: „rozumný" prístup k jazykovej kultúre

Používatelia spisovného jazyka v ére jeho vysokej demokratizovanosti prirodzene inklinujú k jazykovému správaniu zodpovedajúcemu racionalite materčiny, teda k jazykovému komfortu, čo prejavujú v situáciách, keď nie sú vystavení verejnému tlaku, vyžadujúcemu hovoriť správne (ako to kodifikácia určuje). Gravitačná sila tohto komfortu pôsobí na nich aj mimo týchto situácií. Ukazuje sa to, keď sa v reči rýchle opravujú, pričom nejde o „pošmyknutie jazyka", ale o vplyv jazykovej kultúry, vnímanej ako jazyková normalita, ktorá túto silu neutralizuje, avšak neodstraňuje, oná prirodzená inklinácia nie je umŕtvená, len naráža na kultúru ako prekážku. Táto inklinácia je prejavom toho, že používateľom je najvlastnejšie autentické jazykové správanie, t. j. také, ktoré zodpovedá povahe prirodzeného (materinského) jazyka a určuje ich pravú jazykovú identitu. Lingvistická teória zameraná na jej zobrazenie – podľa predchádzajúceho výkladu – si nárokuje na to, aby sa uznávala ako explanačne adekvátna, objektívne pravdivá. Prístup k jazykovej kultúre na základe takej teórie je „rozumný", lebo rešpektuje povahu prirodzeného jazyka ako objektívnu danosť (ešte raz: nejde o úsudok s nárokom na definitívnosť, ale s úmyslom podnecovať diskusiu o ňom; preto zostávajú úvodzovky, teda „rozumný" = prichádzajúci do úvahy ako rozumný, potenciálne rozumný). Pri takom prístupe sa nazerá na používateľa ako prežívateľa aj pozorovateľa svojho jazyka s uznaním, že inherentnou funkciou jeho pozorovateľskej dispozície je zasahovať vtedy, keď prežívateľská dispozícia naráža na prekážku, ktorá nemá pôvod v normalite navodenej kultúrou.

„Rozumný" prístup vychádza z preferovania normalizácie prirodzeného v protiklade s naturalizáciou normálneho, ktorá je v záujme prívržencov intervenčnej tradície: v ich záujme je, aby používatelia extrakomunikačné zásahy do jazykovej praxe nevnímali len

ako súčasť ich kultúry, ale ako to, čo je súčasťou prirodzeného základu ich sociálneho života (v duchu „veď je prirodzené, že človek má rozum a používa ho aj na kultivovanie svojho jazyka“). Pri „rozumnom“ prístupe ide o normalizáciu toho, čo je prirodzené, t. j. o to, aby vnímanie prirodzeného jazykového správania – správania riadeného spontánnou kontextovou analógiou a prirodzenou metajazykovou reflexiou – sa stalo súčasťou normality v danej societe. Táto „normalizovaná prirodzenosť“ nemôže byť nespojená s idealizáciou. Predstava jazykového spoločenstva impregnovaného touto prirodzenosťou sa vzťahuje na idealizované spoločenstvo, zahŕňajúce ideálnych reprezentantov jazyka v zmysle, že sa riadia len spontánnou kontextovou analógiou a prirodzenou metajazykovou reflexiou, a teda že pre ich jazykové správanie nie sú relevantné reflexie motivované kultúrou extrakomunikačného zasahovania do jazykovej praxe. To je ideálny jazykový stav jednotlivcov a ich spoločenstva. Cesta k „normalizovanej prirodzenosti“ smeruje k tomuto stavu.

Tento výklad evokuje Habermasovu ideálnu rečovú situáciu, ktorá „nie je ani empirický fenomén, ani číry konštrukt, ale recipročne uskutočnená imputácia“ (Habermas 2011, 194), čím autor myslí to, „že pri uskutočnení rečových aktov kontrafaktuálne konáme tak, ako by ideálna rečová situácia nebola len fiktívna, ale skutočná“ (Habermas 2011, 195). Komunikanti ju anticipujú, lebo „len táto anticipácia je zárukou toho, že s fakticky dosiahnutým konsenzom smieme spájať nárok na rozumný konsenzus“ (Habermas 2011, 194). Ideálna rečová situácia je tak účinná, aj keď je fiktívna. Platí to aj pre spomínaný ideálny jazykový stav. Používatelia sú na tento stav inštinktoidne (alebo inštinktívne?) nastavení ako na svoj prirodzený, autentický jazykový stav. Predpokladom dosiahnutia „rozumného konsenzu“ vo veci jazykovej kultúry je branie zreteľa na túto nastavenosť, ktorá je im vlastná, hoci konajú tak, ako to vyžaduje prostredie impregnované naturalizáciou jazykovej normality.

Praktické kroky k presadzovaniu „rozumného“ prístupu k jazykovej kultúre vedú k normalizácii prirodzeného základu jazykovej komunikácie, ktorý vzišiel z racionality aktivity človeka, založenej na efektívnej súčinnosti jeho behaviorálnej dispozície a akčnej schopnosti. Sú zamerané na presúvanie pozornosti na komunikačnú kultúru – chápanú ako prejav humanizačnej viabilnej semiotickej adaptácie na sociálnointerakčné podmienky –, a tým na to, aby sa jazyková kultúra vnímala z jej perspektívy, a to ako jej také pozadie, ktoré umožňuje koncentrovať energiu komunikanta na optimálnu adaptáciu. Anticipácia opísaného ideálneho jazykového stavu je vodidlom týchto krokov. Majú slúžiť aproximácii k ideálu podporovaním pestovania komunikačnokultúrneho vedomia, sprevádzaným zväčšovaním „slobody“ behaviorálnej jazykovej dispozície, teda znižovaním jej obmedzovania zásahmi v mene tradovanej jazykovej kultúry. Živením verejného diskurzu o význame komunikačnej kultúry pre kultivovanie spoločnosti, štandardizovaním vnímania jazyka ako prostriedku **optimálne** „slobodnej“ komunikačnej kultúry (**optimálne** „oslobodenej“ od tlaku sankčnej, jazykovokultúrnej otázky, „ako je to správne“) sa môže navodiť normalita, v ktorej je vysoká hodnota tejto kultúry samozrejmosťou, vrátane toho, že hodnota jazykovej kultúry spočíva v jej adaptovanosti na minimalizáciu obmedzovania komunikačnej kultúry. K tejto normalite patrí aj to, že úsilie o zvyšovanie komunikačnej kultúry je aj prejavom postoja k vlastnému jazyku: Prežívanie aj vedomie toho, že naším jazykom môžeme kultivovať našu komunikáciu, je aj jeho prežívaním aj uvedomovaním ako fundamentálnej hodnoty. Vyššie bola reč o podpore jazykového

komfortu, resp. obmedzovaní jazykového diskomfortu, čo, samozrejme, neznamená tolerovanie, dokonca zlegitímňovanie jazykovej nedbanlivosti („lajdáckosti"). Veď ktorý lingvista by mohol mať záujem o takú podporu? Ide o komfort potrebný na komunikačné kultivovanie používateľov. Táto otázka si však vyžaduje osobitné štúdie.

Celý výklad sa dá, samozrejme, ďalej rozvíjať. Jednou z možností je v referenčnom objekte „rozumnosti" v sledovanom kontexte upriamiť pozornosť na aspekt transparentnosti: prirodzenému základu jazykovej kultúry je vlastná optimálna transparentnosť. Jednou z evokácií výrazu *transparentnosť* je výklad súčasnej spoločnosti ako spoločnosti transparencie, ktorá sa „zprvu manifestuje jako **společnost pozitivity**" (Han 2016, 73), teda spoločnosť, v ktorej dominuje pozitivita v zmysle vytvárania podmienok na expanziu správania a konania v duchu „môžeš" v protiklade k regulácii v duchu „nesmieš", akou sa vyznačuje disciplinárna spoločnosť. Filozof zisťuje, že „společenský systém dnes dává veškeré své procesy všanc požadavku transparentnosti, aby je zoperativnil a zrychlil. Tlak na zrychlení jde ruku v ruce s odbouráváním negativity" (Han 2016, 74), čo je chybný vývoj, lebo – okrem iného – je v rozpore s dialektikou spočívajúcou na negativite, s Hegelovou tézou, že negatívne napätie „udržuje ducha při životě" (Han 2016, 78). Negativita je teda súčasťou prirodzeného základu spôsobu ľudského života, a teda aj jazykového života. Aj duch tohto života sa udržiava optimálnou transparentnosťou – optimálnou mierou negativity a pozitivity. Keďže človek aj ako nositeľ jazyka je empirická (praktická) i umová (logická) bytosť, túto optimalitu určuje pomer medzi empirickou a umovou transparentnosťou. Podľa citovaného filozofa „transparentními se věci stávají tehdy, když jsou zbaveny veškeré negativity, když jsou **vyhlazeny** a **vyrovnány**" (Han 2016, 73). Jazykové štruktúry môžu byť empiricky aj umovo „vyhladené a vyrovnané", ale nie v každom prípade súčasne, takže empirickosť a umovosť si konkurujú a môžu fungovať ako vzájomný zdroj negativity.

Pozorovanie jazykovej praxe v našom prostredí vedie k úsudku, že pozitivizácia spoločnosti zahŕňa pozitivizáciu jazykového správania a konania, ktorá sa prejavuje – okrem iného – ako tendencia k podpore empirickej (praktickej) transparentnosti jazykových štruktúr (ich „vyhladenosti a vyrovnanosti"), sprevádzaná prejavmi príťažlivosti umovej (logickej) transparentnosti, pôsobiacimi ako negativita v pozitivizácii jazykového správania s touto tendenciou. Umová negativita v empirickej transparentnosti pôsobí ako plodné napätie, jej plodné komplikovanie, čo je však podmienené jej mierou. „Rozumný" prístup k jazykovej kultúre je určený rešpektovaním tejto miery – optimálnej praktickej transparentnosti. Miera, optimálnosť, samozrejme, nie je presne určená rigidná konštanta. Ide o plodnú, nie deštruktívnu negativitu v empirickej transparentnosti (deštruktívnu vo vzťahu k jazykovému citu). Túto deštrukčnosť dobre ilustruje napríklad rozšírená výrazová štruktúra *vidíme sa zajtra* v slovenčine. Poučenie, že správne je *uvidíme sa zajtra*, lebo to vyžaduje vidové pravidlo (takto reagovala jazyková kritika, keď sa táto štruktúra začala rozširovať vo verejnej komunikácii), atakuje jazykový cit používateľa, ktorý ho v rečovej praxi naviguje v jazykových štruktúrach a v tomto prípade ho privádza k príkladom transpozície, napr. historického prézentu (čiže štruktúru *vidíme sa zajtra* vníma ako futúrny prézent). V umovej transparentnosti je táto štruktúra plodnou negativitou (stimuluje k uvažovaniu o povahe jazyka). Opačným príkladom je poučenie z pozície umovej transparentnosti, že štruktúra *mám za to,* rozšírená najmä v reči právnikov, nemá oporu v stavbe spisovnej slovenčiny, takže v empirickej transparentnosti pôsobí

ako plodná negativita, ktorá stimuluje používateľov k prežívateľskej revízii jej používania (podnecuje ich k oprave jazykovej reakcie na základe intuitívneho zistenia, že v tomto prípade sa nesprávajú podľa vlastného jazykového citu).

Priebeh výkladu iste evokoval aj starý spor o adekvátny poznávací prístup k spoločenskej realite, ktorý z histórie dobre ilustruje napr. konflikt Napoleona s „ideológmi" (de Tracy, Helvétius, Condillac), zastávajúcimi názor, že „správne idey" majú byť v základe sociopolitického programu. Napoleon im vyčítal, že takému mysleniu je spoločenská realita cudzia, lebo táto realita vyžaduje poznanie mocenských bojov, vrátane iracionalít a emócií, ktoré ich sprevádzajú. Iba výsledky takého poznania môžu byť adekvátnym podkladom konania (porov. Lieber 1985, 32–34). V mojom výklade sa preferovalo stanovisko „ideológov". Ak použijeme výraz *moc*, musíme hovoriť o duchovnej moci, o potrebe nadobudnúť duchovnú moc nad realitou, čiže duchovne ju ovládnuť tak, aby naše konanie vo vzťahu k nej bolo „empatické", zosúladené s tým, čím je. Jazyku je adekvátne kultivovanie v duchu ideológov, nie v zmysle napoleonovského chápania sociálnej reality. Alebo nie?

LITERATÚRA

Cameron, D. 1995. *Verbal Hygiene*. London – New York: Routledge.

Cvrček, V. 2008. *Regulace jazyka a Koncept minimální intervence*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Čermák, F. 1996. Obecná a spisovná čeština: Poměr, funkce a metodologie. In *Spisovnost a nespisovnost dnes. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost současné jazykové a literární komunikace*, ed. R. Šrámek, 14–18. Brno: Masarykova univerzita.

Daneš, F. 1996. Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku: pro i proti. In *Spisovnost a nespisovnost dnes. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost současné jazykové a literární komunikace*, ed. R. Šrámek, 19–26. Brno: Masarykova univerzita.

Fanselow, G., Felix, S. W. 1993. *Sprachtheorie. Eine Einführung in die generative Grammatik. 1. Grundlagen und Zielsetzungen.* 3. vyd. Tübingen – Basel: A. Francke Verlag.

Finke, P. 2003. Kulturökologie. In *Konzepte der Kulturwissenschaften. Theoretische Grundlagen – Ansätze – Perspektiven*, ed. A. Nünning a V. Nünning, 248–279. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler.

Gadamer, H. G. 1986. *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Gesammelte Werke, Bd. 1*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Glaserfeld, E. 2012. Konstruktion der Wirklichkeit und des Begriffs der Objektivität. In *Einführung in den Konstruktivismus*, ed. H. Gumin a H. Meier, 9–39. 13. vyd. München: Piper Verlag.

Habermas, J. 2011. *Teória jazyka a východiská sociálnych vied*. Prel. I. Hanzel. Bratislava: Kalligram.

Han, B. Ch. 2016. *Vyhořelá společnost*. Prel. R. Baroš. Praha: Rybka Publishers.

Hansen, K. P. 2000. *Kultur und Kulturwissenschaft. Eine Einführung*. 2. vyd. Tübingen – Basel: A. Francke Verlag.

Chomsky, N. 1981. *Regeln und Repräsentationen*. Prel. H. Leuninger. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Kaplan, R. B., Baldauf, R. B.1997. *Language Planning from Practice to Theorie*. Clevedon: Multilingual Matters.

Lieber, H. 1985. *Ideologie: eine historisch-systematische Erfahrung.* Paderborn: F. Schöningh.

Nebeská, I. 1996. Normy a spisovnost. In *Spisovnost a nespisovnost dnes. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost současné jazykové a literární komunikace*, ed. R. Šrámek, 72–74. Brno: Masarykova univerzita.

Rorty, R., Engel, P. 2007. *What's the Use of Truth?* New York: Columbia University Press.

Searle, J. R. 1913. *Die Konstruktion der gesellschaftlichen Wirklichkeit. Zur Ontologie sozialer Tatsachen.* 3. vyd. Prel. M. Suhr. Berlin: Suhrkamp Verlag.

Searle, J. R. 2015. *Geist, Sprache und Gesellschaft*. 3. vyd. Prel. H. P. Gavagai. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
Starý, Z. 1995. *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Univerzita Karlova.
Stich, A. 1979. K pojmu jazykové kultury a jeho obsahu. In *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*, ed. J. Chloupek, 98–108. Praha: Academia.
Višňovský, E. 2015. Racionalita ako normativita. *Filozofia* 60 (1): 1–7.
Wittgenstein, L. 1984. *Werkausgabe in 8 Bänden. Band 4*: *Philosophische Grammatik*, ed. R. Rhees. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.
Katedra slovenského jazyka a teórie komunikácie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského
Bratislava
juraj.dolnik42@gmail.com

2024 ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE PAG. 83–98
PHILOLOGICA 1

FILOLOGIE – VĚC VEŘEJNÁ*

KAMILA MRÁZKOVÁ – JIŘÍ HOMOLÁČ

Věnováno památce paní Evy Jandové

ABSTRACT
Philology as a public matter
Alexandr Stich theoretically contributed to the definition of the journalistic style in the system of functional styles, understanding it as a style primarily determined by the persuasive function. After 1989, he himself became a prominent publicist who tried to influence public opinion on matters of cultural and political importance in his texts published especially in *Literární noviny*, *Lidové noviny* and *Přítomnost*. In our analysis, we approach Stich's journalism from the perspective of Hausenblas's functional stylistics as a text complex, i.e. as a whole, which – as we show – is unified in function, style and meaning and is internally interconnected on the linguistic, thematic and compositional levels.

Keywords: Alexandr Stich; persuasion; journalistic style; text complexes

1. Úvod

Když se po roce 1989 otevřela možnost svobodného působení v médiích, byl Alexandr Stich na tuto situaci dobře připraven. Ze své vědecké, redaktorské a korektorské praxe věděl mnoho o fungování jazyka ve veřejné sféře; o všem, co se následně stalo tématem jeho publicistiky, měl hodně nastudováno a z velké části i napsáno, ať už ve studiích publikovaných, nebo rukopisných (např. Toušek 1981; Stich 1993).[1] Publicistikou, zejména Havlíčkovou a českou publicistikou 19. století vůbec, se zabýval soustavně analyticky a teoreticky, byl autorem pojetí publicistického funkčního stylu vázaného na dominanci persvazivní funkce (Stich 1974, 1992, 1996).

K Stichově lingvoliterární metodě se meritorně (řečeno s AS) vyjádřili Josef Šebek (2007) a Jan Malura (2013) a o jeho publicistice bylo mnoho podstatného napsáno v Petrbokově (2004) doslovu k výboru *Jazykověda – věc veřejná* a v recenzích na něj (Martínek 2006; Chromý 2006; Bláha 2006 ad.). Naším cílem je analyzovat Stichovu publicistiku

* Titul našeho textu je parafrází názvu knižního výboru Stichovy publicistiky uspořádaného Václavem Petrbokem *Jazykověda věc veřejná* (2004).

[1] Vztahy mezi Stichovou publicistickou, vědeckou a pedagogickou činností se ovšem dále nezabýváme nebo je zmiňujeme jen letmo.

https://doi.org/10.14712/24646830.2024.21

© 2024 The Authors. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

v intencích hausenblasovské stylistiky, popsat, jak je na jazykové, tematické i kompoziční rovině utvářena jako vnitřně provázaný celek a jak je v ní přítomen subjekt autora.

2. Data a metoda

Analyzovali jsme 55 publicistických textů uveřejněných mezi lety 1990–2000 v *Přítomnosti*, *Literárních novinách*, *Lidových novinách* a *Divadelních novinách* (srov. Seznam publicistických textů A. Sticha, dále Seznam);[2] do tohoto souboru jsme nezahrnuli rozhovory a odpovědi na anketní otázky ani texty uveřejněné v regionálním tisku.

Mezi texty zařazenými do souboru jsou recenze (*Útěcha z filologie*[3]), polemiky (*Kopací míč Jirásek*) a zprávy z konference (*Hradec Králové: opakujme si (slovesné) baroko*); další texty jsou žánrově obtížněji zařaditelné. Např. text *Komenský aneb o slavení* vznikl u příležitosti příslušného jubilea, ale pojednává více o slavení jubileí než o Komenském. Některé další obsáhlé texty, zvláště ty z *Přítomnosti* z počátku devadesátých let, např. *A co jazyk?*, označujeme bez nároku na přesnost jako eseje. I v případě snadno rozpoznatelných žánrů je ale toto určení značně formální, Stich totiž vždy daný žánr více či méně modifikuje, např. recenze bývají spíše úvahou nad knihou a jejími dalšími souvislostmi než zhodnocením knihy.

Žánrová prostupnost Stichovy publicistiky se projevuje také v tom, že texty formálně přináležející k různým žánrům se sobě navzájem v mnoha ohledech podobají, což je pro nás jedním z argumentů pro to, abychom k analyzovanému souboru textů přistupovali jako k celku, ke komplexu komunikátů (Hausenblas 1984). K. Hausenblas rozlišuje dva základní typy komplexu komunikátů:

> jeden představují komplexy se zvratným, reflexním tokem informace, přičemž se střídají role podávatele a adresáta […], tzn. komplexy dialogické povahy […]; k druhému druhu patří komplexy s nezvratným, nereflexním tokem informace, jako je cyklus přednášek, „číslo" novin a časopisů, rozhlasové nebo televizní zprávy atd. (Hausenblas 1984, 6)

Stichova publicistika je zjevně případem druhého druhu. Tento komplex komunikátů je podle Hausenblase jednotný mj. co do funkce, stylu a smyslu.

O provázanosti Stichových textů svědčí také jejich intertextové, resp. v rámci komplexu komunikátů intratextové vztahy, a to jak explicitní, srov.: *Třeba ono kázání s leitmotivem Váš je Hus, i Nepomuk, i Cyril (o němž jsem měl tu čest psát v Literárních novinách č. 30 roku 1993)* (*Návrat kazatelů(v)*, *Jazykověda – věc veřejná* [dále JVV], 214), tak implicitní, dané průběžnými tématy. Jsou jimi české slovesné baroko (*Malý otřes ve velkém polemickém tématu aneb Země dobrá, to jest země česká*), národ, český jazykový nacionalismus a jeho existence před národním obrozením (*Kopací míč Jungmann*), jazykové právo (*Šlechetné bouchnutí do stolu*), vývoj jazyka a literární tradice (*Bible jakožto*

[2] Texty uveřejněné v *Přítomnosti*, *Literárních novinách* a *Divadelních novinách* jsou dostupné na internetu, *Lidové noviny* z devadesátých let jsou přístupné obtížně. Za pomoc s jejich dohledáváním a kopírováním děkujeme Zdeňkovi Zůchovi z knihovny ÚČL AV.

[3] Texty, které jsou otištěny ve výboru *Jazykověda věc veřejná*, označujeme dále JVV, u ostatních textů uvádíme jen jejich název. Úplné bibliografické údaje uvádíme v Seznamu.

skutečnost a mocnost kulturní), klasická vzdělanost, bohemistika, vysokoškolské studium (*Zpráva o vzdělanosti budoucích učitelů*); vědecký, akademický, kulturní a vydavatelský provoz (*Komenský aneb o slavení*).

3. Jazykové prostředky

Nejcharakterističtějším a nejnápadnějším stylovým rysem Stichovy publicistiky je značné rozpětí jazykových prostředků, zvláště na ose vysoké – nízké a staré – nové. To se projevuje na všech jazykových rovinách a zahrnuje i řečnické prostředky a prostředky výstavby textu. Zdrojem rétorické účinnosti jeho textů je přitom nejen celkové stylové rozpětí prostředků, jejich pestrost, ale také napětí dané bezprostřední textovou blízkostí prostředků situovaných na opačných koncích těchto škál, nebo např. kombinací odborného výrazu a nižší, hovorové koncovky, jako ve spojení *biblisti a hebraisti* (*Dokolečka dokola – o tom českém pravopisu*, JVV, 210).

3.1 Pravopis

A. Stich užívá přejatá slova latinského a řeckého původu v pravopisné podobě vycházející z vydání *Pravidel českého pravopisu* z roku 1993, včetně těch podob, které se setkaly s odporem veřejnosti a vyžádaly si tzv. *Dodatek k pravidlům českého pravopisu*, v němž byl starší způsob psaní vrácen v podobě dublet. Jde zejména o psaní *z* ve slovech jako *historiozofický, miazmatický, ahistorizmus* apod.[4] To odpovídá obecně známým a opakovaně zveřejněným Stichovým názorům na pravopisnou úpravu z roku 1993 a pravopis přejatých slov zvláště, tedy, že psaní, které je v souladu se spisovnou výslovností, má oporu v systému a vývoji jazyka a nelze je a priori odsuzovat jako nekultivované. Fonetickou podobu mají v těchto textech i slova přejatá z jiných jazyků jako *evergrýn, šedévr, salónféhig*. Formy jako *šéngajsti* jsou zároveň i prostředkem polemiky (viz níže), obecně tu ale jde domníváme se o vědomou tvorbu úzu: Tím, že Stich tyto podoby užívá, ukazuje, že jsou slučitelné s intelektuálním tématem a exkluzivním, vysokým stylem. K němu řadí Stichovy texty mj. komplikovaná syntax souvětí a jí odpovídající syntaktická interpunkce: užívání středníku a kodifikované, ale v současnosti neuzuální užívání čárky před spojkou *a*.[5]

3.2 Tvarosloví, syntax, slovosled

V Stichově publicistice se setkávají tvaroslovné prostředky pociťované v psaném textu jako nižší (*občani*, *kupujou*, *opakuju*, *míň*) s archaickými slovesnými tvary jako *začtěmež se* či *neodepru si*, s přechodníky, často ve spojení se jmenným tvarem: *jsouce paralyzováni*; *obzírajíce spor dvou velikánů*, pasivní participia se objevují i v rezultativních konstrukcích v akuzativu: *nemáme ji dodnes* […] *ani dostatečně vyloženu*; *mohli jsme mít dodnes zachováno*. K archaickým prostředkům lze zařadit také některé syntaktické vazby, jako *Neruda*

[4] Podoby koncovky *-izmus* nejsou užívány zcela důsledně, což mohlo být způsobeno korektorskými zásahy jednotlivých redakcí.

[5] K Stichově interpunkci srov. Martínek 2006.

je mu […] *bezprostřední* nebo *tváře se neviňátkem*, a slovosledné inverze, jako *šťastnější společenství přímořská*; naposled zmíněný jev může být motivován nejen stylisticky, ale také snahou o maximální využití aktuálního členění větného.

3.3 Lexikum a frazeologie

Stylová pestrost a napětí mezi jednotlivými prostředky je ještě patrnější na rovině lexika a frazeologie. Vedle kolokvialismů, často expresivních (*sprdnout*, *setsakramentsky*) a pejorativních (*s tou verbeží*; *chtivce honoráře a kšeftmany*; *tolik šuntu*) se objevují výrazy archaické[6] a/nebo exkluzivní, knižní (i ty jsou mnohdy expresivní, viz *žvá*, *žvání*). Charakteristické je pro Sticha také užívání slov v již neobvyklém významu, viz slovo *borec* v následujícím příkladu: *Tento světoobčan v mládí* […] *se záhy změnil ve vášnivého a plamenného novinářského borce proti politice českých Němců*. (*Kdo co… je… Jan Neruda*, podobně jinde výraz *výtečník*) a aktualizace původního významu: *A kdo má nějakou zkušenost redakční nebo korektorskou, ví, jaké legie tvarů typu* oni přináší […] *musel (někdo proti svému lepšímu přesvědčení) decimovat* (*Jak mluvíme a co si o tom myslíme*, JVV, 3–32).

Na stylovém rozpětí i napětí analyzovaných textů se podílí také frazeologie: na jedné straně je pro ně typické užívání kolokviálních českých frazeologismů (*Nejnovější inscenace Jiráskovy Lucerny dostaly* […] *co proto, ba spíše a důrazněji, dostaly na frak.* […] *Po tom, co o Lucerně* […] *napsal p. J. P. Kříž, by od nich ani pes kůrku nevzal*; *Nebohé Lucerny*), často v jistém kontrastu s „vysokými" tématy, o nichž se pomocí těchto frazémů vyjadřuje, a s dalšími užitými prostředky (srov. *strana a vláda v tehdejším návrhu jazykovědců nadělaly pěknou paseku, řídíce se v podstatě stejnými hledisky* […]); na druhé straně užívá Stich množství latinismů a latinských citátů (*priora non leguntur*; *vestra res agitur*; *Anuntio vobis gaudium magnum*), některé poměrně exkluzivní, aniž je překládá: *Sutor, ne ultra crepidam – to už nepřeložím, učme se latinsky a řecky* (*Ať žije český furor orthographicus*, JVV, 19). K prostředkům vysokého stylu patří také pro Sticha typická, ale obecně spíše neobvyklá, řidčeji užívaná přejatá slova řeckého a latinského původu: *perfidní*, *hydra*, *deshonestovat*, *flagrantní*, *koturnový*, *divinovaný.*

3.4 Jazyková tvořivost, okazionalismy, jazykové prostředky odkazující k osobě autora

Stichova jazyková tvořivost se spíše výjimečně projevuje slovotvornou kompozicí, jež bývá v publicistice běžným způsobem tvoření nových slov a prostředkem exprese a komiky, ojedinělým příkladem tohoto typu je výraz *jednoslovka* pro univerbát (JVV, 229). Stichovy okazionalismy vznikají domýšlením, dotvářením jazykového systému, využitím existujících slovotvorných i tvaroslovných možností – dobře je to vidět na jeho zacházení s videm, resp. způsobem slovesného děje: *jazyk a jazykové porozumění se vzpírávají statusu trestné kolonie* (JVV, 231); *když už musíme do těchto jazykových* […] *třasovisek zabředat* (JVV, 38); *ve stavu, který nás samé neustále vnitřně zaskakuje* (JVV, 184). Zatímco

[6] Některé Stichem užívané kolokvialismy patří k těm, které jsou v soudobém úzu pociťovány jako zastarávající: *knižní oficíny*; *ministerským fermanem* či *sukces*.

vzpírávají je opravdu jen potenciální tvar,[7] v druhých dvou případech jde spíše o méně používaný vid či použitý neobvykle vzhledem k souvislostem: nedokonavé *zabředat* je obecně sice frekventované, ale je nejen méně časté než dokonavé *zabřednout*, ale i než iterativum *zabředávat*.[8]

Okazionální výrazy mají i ve Stichově publicistice funkci expresivní, přitahují pozornost čtenáře, mají jej pobavit. To jistě platí např. o slovech *zvyšehradizovaný* (*Co nás přitahuje a poutá k člověku již sto let zvyšehradizovanému*; *Kdo co… je… Jan Neruda*) či *debiblizovaný* (*Dnešnímu debiblizovanému, zvláště mladému člověku předestřel, jak je jeho vyjadřovací obzor ovládán biblí* (*Bible jakožto skutečnost a mocnost kulturní*, JVV, 269)). Stejně tak je ale jejich užívání motivováno snahou o přesnost vyjádření, jak ukazují nejen výše zmíněné vidové tvary (k tomu viz i výraz *porozumívání*, zastupující dorozumívání i porozumění), ale např. i výraz *mimikrováno* v následující charakteristice Jana Nerudy: *Jeho vlastní nitro bylo dobře mimikrováno, mystifikačně stopeno v díle* (*Kdo co… je… Jan Neruda*).

Všechny jazykové prostředky, o nichž byla zatím řeč, i ty, o kterých pojednáme ještě níže, se nějak podílejí na implicitním ztvárnění subjektu autora v textu. K autorovi poukazují i „stichismy", tj. výrazy, které spojuje právě jen to, že se v jeho textech vyskytují nápadně často. Jde o lexémy jako *truchlivý* (*Ale čeho máme, buď Bohu žalováno, truchlivě málo, jsou edice*; *reálně interpretační pozadí těchto soudů bývá často truchlivě řídké*), *naléhavý* (*ve své bezprostřední, textové naléhavosti; až bolestivě naléhavý*), *vzrušující*, popř. *vzrušujícnější* (*leckteré jméno, které i pro odborníky bylo vítaným a vzrušujícím překvapením*; *číst Viewegha* […] *je vzrušujícnější než číst Štítného*), *svízel* (*Je tu však jedna svízel*; *o této svízelné věci*) či *neblahý* (*ale bylo by velmi neblahé, kdyby tato fascinace dílem jedním zastírala před námi celek díla autorova*; *plody značně neblahé*) a mnohé další.[9]

3.5 Řečnické figury

Nejnápadnější a nejčastější figurou Stichových textů jsou příznaková koordinační spojení dvou, tří i více významově blízkých výrazů. Klasická rétorika pojmenovává koordinaci dvou slov jako hendiadys, spojení tří slov jako hendiatris, pro vícenásobná spojení již termín nemá. Pokud jde o významový vztah mezi členy spojení, definice se liší: někde se mluví o spojení synonym, jinde o „vyjádření jednoho jazykového ‚pojmu' koordinací dvou slov se spojkou *a*" (Žaža 2016). U Sticha se v koordinačních spojeních tohoto typu (téměř) synonymní výrazy objevují zřídka (*osobně ostýchavý a plachý Svatopluk Čech*; *Kdo co… je… Jan Neruda*), koordinované výrazy jsou častěji spíše komplementární (*Pro československého občana* […] *bylo šokující i osvěživé, když znovu a znovu slyšel: Apeluji…; Děkuji vám za pozornost*, JVV, s. 44), představují kohyponyma v rámci nadřazené abstraktní kategorie (*i dnes* [Jungmann] *znepokojuje, provokuje, pohoršuje, vadí*; *Komenský aneb o slavení*) nebo vystihují jednotlivé aspekty jevu z různých perspektiv:

[7] V PSJČ i SSJČ je *vzpírávati* uvedeno jako násobné k *vzpírati*, v zatím nejrozsáhlejším korpusu češtiny Syn_v11 se lemma ani tvar *vzpírává* nevyskytují.

[8] Lemma *zabředat* má v Syn_v11 408 výskytů, i.p.m 0,07, *zabřednout* 4017, i.p.m 0,66, *zabředávat* 763 výskytů, i.p.m. 0,13.

[9] Protože jsme nesrovnávali frekvenci těchto výrazů v analyzovaném souboru s jejich frekvencí v obecných korpusech, jediné, čím lze argumentovat pro jejich význačné postavení, je dojem nápadnosti, který budí při čtení textů a který odpovídá i zkušenosti pamětníků.

pamatovali si ho ještě z časů, kdy dovedl být velice jízlivý, ironický a nevypočitatelný (*Kdo co… je… Jan Neruda*).

Podobné výčty mohou být motivovány snahou ukázat proces hledání výstižné formulace či předvést výrazové „bohatství" jazyka a/nebo jazykovou kompetenci autora, ale ve shodě s definicemi termínu hendiadys také tím, že jedno slovo pro vystižení pojmu, resp. pojmenovávané skutečnosti, nestačí. O tom, že si je autor zároveň vědom rétorické působnosti daného prostředku, svědčí jeho spojování s jinými figurami, zejména aliterací (*reedice této **půvabné a působivé** knížečky*; *Neodbytný Josef Jungmann*) a paronomázií (*Kdyby se nemuseli **obtěžovat a zatěžovat** něčím tak triviálně přízemním, jako je jazyk*; *Zpráva o tom, jak vlastně mluvíme*).[10] Paronomázie je blízká figuře etymologica v ukázce 1, Stich tu užívá postup typický pro Kořínkovy *Staré paměti kutnohorské*, které zde také parafrázuje.

(1)
[…] přece jen bych rád věděl, kolik z oněch horlivých letošních **slavičů** si večer předtím, než se odebrali na **slavicí** místo, otevřelo třeba… čtvrtý svazek tohoto souboru […]. Zmíněný Komenského současník jezuita Jan Kořínek vytvořil působivý, vpravdě barokní slovesný obraz, když přirovnal české panovníky, kteří obdařovali Kutnou Horu právy a privilegii, k pějícím **slavíkům slavícím slávu** tohoto města a předbělohorské české společnosti; neopomněl také dodat, že jeho předkové se sami **proslavili** tím, jak pečovali o vydávání knih […]. Stejně tak i my bychom asi nejlíp **slavili** jako **slavíci** svou kulturu tím, že bychom se před kolotáním labyrintu […] víc uchylovali do soustředění v lusthauzech čtení a studia. (*Komenský aneb o slavení*)

Řečnické otázky, jeden z nejběžnějších prostředků publicistického stylu, se v analyzovaných textech objevují zřídka, v následujícím citátu je řečnická otázka prostředkem apelu, nikoliv zesíleného tvrzení, jak tomu často v persvazivních textech bývá: *To může udělat jen tým mladých bohemo-latinistů a bohemo-germanistů. Ale máme je, anebo staráme se aspoň o to, abychom je měli?* (*Neodbytný Josef Jungmann*).

4. Prostředky výstavby textu

Analyzované texty se vyznačují výstavbou, která se v některých případech způsobem svého propracování vymyká tomu, co je u publicistických i odborných článků běžné. V tomto oddíle se zastavíme u dvou prostředků, jejichž užívání je pro Stichovy texty typické – jsou to závorky a užití motivu jako kompozičního prostředku.

4.1 Závorky

Množství sdělení podávaných v závorkách ve Stichově publicistice odráží její výše zmíněnou polytematičnost, resp. existenci průběžných témat, a také persvazivnost a pole-

[10] Srov. též: *Je to text, který čtenáři konce 16. století skýtal to, co si dnešní divák Novy nebo návštěvník biografu opatřuje **zíráním** na horory a akční filmy. A nutno zdůraznit, že si ten čtenář Mouřenínova opusu přišel na své neskonale víc, lépe a zajímavěji než ten dnešní **zíratel*** (*Veršující Mouřenín*, JVV, 202).

mičnost, jimiž se zabýváme níže. Závorky jsou prostředkem vertikálního členění textu (Křístek 2016), umožňují sledovat více témat a více komunikačních záměrů, aniž by se přitom ztratila hlavní linie výkladu. Část těchto závorek je vysvětlující, podává – podobně jako poznámky pod čarou v odborných textech – doplňující či detailnější informaci, např. *tělo je* […] *plné* hubenstva (*tj. strasti a ubohosti, tím* hubenstvem *se jeho texty vůbec přímo hemží, má ho společné se starými žaltáři a převezme ho později právě Chelčický*) (*Strhující novinka*, JVV, 76–77).

Pro Sticha jsou charakteristická sdělení v závorkách, v nichž na adresáty apeluje (*Profesor Albert Pražák* […] *vydal krásnou a poučnou antologii obran českého jazyka (měla by se znovu vydat pro ty, co o ní už nevědí)* (*A co jazyk?*) a v nichž polemizuje s dobovými názory: *báseň o zavraždění pana Viléma Zajíce z Valdeka, překypující vášněmi národnostního sporu česko-německého (tu se lze jen pousmát nad dnešní rozšířenou módní tezí, že národnostní napětí v této zemi má na svědomí herderovsko-jungmannovská ideologie)* (*Ach nastojte na mé hřiechy!*).

4.2 Motiv jako kompoziční prostředek

Stichovy publicistické texty mívají často kruhovou kompozici, spočívající v návratu k tématu, motivu či myšlence formulované v úvodu. Např. v kritice Ravikovy knihy o Karlu Sabinovi nejprve cituje autorovu vlastní charakteristiku knihy jako *mementa* a svůj text končí ironickým konstatováním: *tato kniha je mementem – v tom, jak se takováhle literatura dělat nemá* (*Případ Karla Sabiny aneb Nebuď fízl*, JVV, 95). Tento postup není v publicistice nijak neobvyklý, jinde ale Stich užívá postup, který je výlučně spojen s uměleckou literaturou: neopakuje jen slovo-motiv, ale rozvíjí daný motiv také pomocí dalších výrazů, které s ním významově souvisejí. Nejvýraznějším příkladem tohoto postupu je zacházení s motivem světla ve „zprávě z konference" *Dvě kulturní svítedlnice – Vysoké Mýto a Rakovník*. Motiv světla je traktován v celém textu v nejrůznějších podobách, vychází z běžné kognitivní metafory *vidění = vědění/poznání*, u některých slov jde o metafory lexikalizované (*osvětlující*, *učinit světlým*), u jiných je vztah k motivu světla složitější, v případě *macharovské „záře helénského slunce"* je zprostředkován interkulturním odkazem; titulní *svítedlnice*, jež je v posledním odstavci vysvětlena, pak zároveň uzavírá i kruhovou kompozici:

> (2)
> Širý svět se před námi rozprostřel za posledních několik let, se vším, co to nese blahého a podnětného, i jepičího a vyprázdněného, popřípadě **bludičkovitého**. […] konference, sympozia, workshopy […] ono **mihotavé** scházení a rozcházení se […] více přitahuje onen širý svět, dálky, **oslnivé nasvícení** velkých odborných jevišť. (233)
> […] na tom opačném, málo **oslnivém** pólu místním se najdou někdy podniky, které zasluhují pozornosti. (234)
> […] **nasvítit** nově, současně to, co nás pojí se **světlem** antické kultury (nejen ve smyslu macharovské „**záře helénského slunce**" […]. (240–241)
> […] mimo svůj obvod **vyzařující** kulturní středisko. (241)
> […] vedou mezi sebou horlivý a vášnivý, **osvětlující**, nebo zase popiračný dialog. (242)
> […] autor moderního tragického existenciálního pocitu, který zasahuje člověka […] nepostaveného **do světla reflektorů** velkých veřejných jevišť […]. (243)

Sluší snad už jen **učinit světlým**, co v sobě obsahuje ono slůvko „**svítedlnice**" v samém počátku tohoto povídání. V Jungmannově slovníku najdeme výklad „**lucerna, lampa**". Ale my jsme zde obnovili význam, který mu dal M. Z. Polák ve svém obrozenském cestopisu; ten jím důvtipně a půvabně nahradil vnitrozemskému národu to, co šťastnější společenství přímořská jmenují **majákem**. (244)
(*Dvě kulturní svítedlnice – Vysoké Mýto a Rakovník,* JVV)

5. Zpřítomňování minulosti jako integrační princip

Všem dosud popsaným prostředkům je kromě toho, že ve větší či menší míře slouží persvazi (srov. odd. 6), společné to, že jejich užíváním je zpřítomňována minulost, české dějiny, starší česká literatura a v neposlední řadě klasická vzdělanost. Užíváním archaismů, historismů (např. *přístrach*; *Tubinky*; *ultramontán*), latinských citátů či např. „kořínkovským" opakováním slov s kořenem *slav* (viz ukázku 1) jsou čtenáři – stejně jako pomocí témat, ke kterým se Stich průběžně vrací – konfrontováni s historií jako něčím, co je v životě daného společenství stále nějak přítomné a nesmí se z něj ztratit. Kromě zmíněných prostředků se na tom podílí i způsob, jímž Stich vytváří historickou kontinuitu společenství pomocí tvarů inkluzivní 1. osoby plurálu préterita spojujícího současníky (adresáty) s aktéry minulých dějů: *pro něž jsme si kdysi vytvořili domácí jména Crha a Strachota, abychom manifestovali, jak jsou „naši", jak jsou skutečně živá, působivá a hlavně tvořivá součást českého duchovního světa* (*Váš je Hus, Nepomuk i Cyril*, JVV, 114). Toto zpřítomňování minulosti je princip integrující výrazovou a tematickou rovinu jednotlivých textů a Stichovy publicistiky jako celku.

6. Persvaze

Mnohé z toho, co zde v souvislosti se stylem Stichovy publicistiky konstatujeme, reflektoval a formuloval při různých příležitostech Stich sám. Např. to, co píše o vzájemném vztahu jazykových funkcí v knize *Země dobrá, tj. země česká*, platí i o jeho publicistice: „Klasická rétorická teorie praví, že dílo má poučovat (*docere* […]), bavit *(delectare* […]), a ovlivňovat (*persuadere* […]). A persuadere je svorník, který z tohoto textu dělá jednotný, homogenní text" (*Malý otřes ve velkém polemickém tématu aneb Země dobrá, to jest země česká*, JVV, 281–282). Persvazivní funkce je přítomna ve všech analyzovaných textech a je *svorníkem* v tom smyslu, že *delectare* persvazi slouží, je jí podřízeno, a to, o čem má text *poučit*, si díky persvazi adresát snadněji osvojí. Pro působení textu na čtenáře je také důležité opakování toho, o čem autor poučuje a přesvědčuje, toho si je Stich dobře vědom, opakuje – někdy bez ohledu na hlavní téma daného textu – a zároveň toto opakování různým způsobem reflektuje, viz titul článku *Dokolečka dokola – o tom českém pravopisu* a následující citát: *Omlouvám se čtenářům, píšu o tom už poněkolikáté, a v podstatě jsou to variace na dané téma. Leč u nás platí staré latinské „priora non leguntur", to jest to, co už bylo o tématu napsáno, se nečte, a proto je i ono opakování snad užitečné* (*Země beze jména?*, JVV, 229). V následující části naší analýzy se budeme podrobněji věnovat třem podobám persvaze v Stichově publicistice: polemice, apelu a varování.

6.1 Polemika

V analyzovaném souboru najdeme několik polemik, polemický postup se ale objevuje i ve většině dalších textů, bez ohledu na žánr.[11] Stich polemizuje s názory konkrétních lidí, někdy přímo odpovídá na něčí text či mediální vyjádření, např. v článku *Váš je Hus, i Nepomuk, i Cyril* na historika Dušana Třeštíka, jindy – např. v textu *Kopací míč Jirásek* – reaguje na obecně rozšířené dobové, módní názory. Pro Sticha je typické, že jeho polemiky často ústí do konstruktivního závěru, např. text *Aby nepřišla hydra*, reagující na protislovenský nacionalismus v době po rozdělení Československa, končí výzvou k vybudování české slovakistiky, text *O česko-německém narovnávání* obsahující výhrady k některým tvrzením sborníku vydaného iniciativou Smíření je zakončen jednak úvahou o nových úkolech české germanistiky, jednak poděkováním vydavatelům sborníku.

Typickými prostředky polemiky, ve Stichově publicistice hojně přítomnými, jsou ironie a sarkasmus.[12] Ty jsou pochopitelně zaměřené vůči oponentům, konkrétním a častěji zobecněným, a jsou obsažené v jejich charakteristikách, jako v ukázce 3 a 4, a především v reprodukcích a komentářích jejich názorů, srov. v ukázce 5 mj. spojení *osvobodivým vyhazovem* jako reprodukci tvrzení Dušana Třeštíka.

(3)
Představy o pevnosti a plodnosti českého zemského patriotizmu, které dnes u nás patří k povinné výbavě kdejaké odborné i novinářské bytosti, jež chce vypadat evropsky a občansky, j[sou] značně vágní. (*O česko-německém narovnávání*, JVV, 253)

(4)
Spíš vedeme každý svou, neohlížeje se, co k tomu nebo onomu tématu bylo řečeno dřív. To jednak zdržuje […], jednak by to vyžadovalo reagovat na předchozí výroky a argumenty, a to by mohlo rozrušovat nevinnou sebejistotu toho, co si autor myslí a chce sdělit ostatním. (*Hradec Králové: opakujme si (slovesné) baroko*, JVV, 258)

(5)
Ona naše větší vnímavost pro onen „cyrilometodějský" ortodoxní svět je jasně následek toho, že přece jen poněkud se nám nepodařilo s ním všechny vazby ani Svatoplukovým osvobodivým vyhazovem Metodějových žáků, ani deslavizací sázavského kláštera na konci 11. století, z onoho „cyrilometodějovského" světa uprchnout. (*Váš je Hus, Nepomuk i Cyril*, JVV, 110)

Prostředkem ironizujícím, a tedy zesměšňujícím oponentovy názory je jejich domýšlení a dovádění ad absurdum. V ukázce 6 je tento postup metajazykově reflektován a oponent je ironizován mj. tím, že jsou mu v domýšlení jeho perspektivy přisuzovány výrazy a formulace jako *Pöblu, vyšší kulturní funkce si mohl ukájet* a *a byl by býval pokoj*. Jiným způsobem dovedení ad absurdum je důsledná realizace oponentem navrhovaných pravopisných zásad v ukázce 7.

[11] Srov. Krausovo rozlišení polemického žánru a polemičnosti (Kraus 1994, 54–55).
[12] Ironii a sarkasmus v naší analýze nerozlišujeme.

(6)
Pan Petr Holub […] [=Jungmanna] obvinil […] z původcovství českého úzkoprsého, maloměšťáckého, provinčního, xenofobního nacionalismu, a nakonec nepřímo i šovinismu […] Domyšleno do důsledků, bylo by rozumnější a účelnější na cíl vytvořit kompletní a plnohodnotnou českou kulturu a vědu rezignovat – obecné školy a lidovýchovnou literaturu, jakož i nějaké ty noviny a ochotnické divadlo tomu českému Pöblu povolovala i metternichovská vláda […], vyšší kulturní funkce si mohl ukájet, pokud ho vůbec něco takového napadlo, v druhém zemském jazyku, a byl by býval pokoj. (*Kopací míč Jungmann*, JVV, 219)

(7)
V časech mého „correctorství" si dost lidí zvyklo obracet se na mě o „consultaci" v různých „orthographických malheurech". (*Vavřinec Lebeda O orthographické dobropýsebnosti*, JVV, 125)

K ironii dané způsobem formulace se u Sticha často připojuje poukaz k ironii mimotextové,[13] tj. nejrůznějším paradoxům, vyplývajícím z neznalosti či z myšlenkových klišé a předsudků oponentů. Zmínka o Juliu Fučíkovi v pasáži citované v ukázce 8 je v textu polemizujícím s návrhem jazykového zákona jediným místem, kde autor mluví o tom, že navrhovatelé zákona jsou komunističtí poslanci. Ukázky 9 a 10 zpochybňují spojení politického konzervativismu s konzervativním postojem v otázce pravopisu přejatých slov, resp. stereotypní představu o A. Jiráskovi jako ztělesnění protikladu dobrého poznání českého baroka.

(8)
Navrhovatelé zákona asi znají obdobné pokusy z doby Druhé republiky, kdy touto horlivostí slynul pražský magistrát – popsal to s ironickou elegancí Julius Fučík, a jemu snad uvěří. (*Šlechetné bouchnutí do stolu*, JVV, 300)

(9)
aby p. Tyl při šíři a hloubce svého vzdělání nepodlehl omylu – J. Zubatý tu nemíní Zdeňka Nejedlého, ale prof. Jana Nejedlého, druhého ordináře na katedře českého jazyka […] jinak velkého konzervativce […]. (*Ať žije česky furor orthographicus*, JVV, 13)

(10)
[…] jejího klíčového postavení ve vývoji českého myšlení […] už si byl před sto lety vědom jeden jemný znalec českého baroka i obrození […]. Jmenuje se Alois Jirásek. (*Malý otřes ve velkém polemickém tématu*, JVV, 288)

6.2 Apel

Také apel se objevuje téměř ve všech analyzovaných textech bez ohledu na žánr. Stich apeluje na adresáty, aby četli a čtené prožívali (11, 12), s tím je často spojena výzva k vydávání knih (11), obecněji pak vyzývá k převzetí historické odpovědnosti za vlastní společenství (13), jazykovými prostředky tu jsou inkluzivní 1.os. plurálu (ukázky 12, 13, viz i výše odd. 4.3), modální prostředky nutnosti a záhodnosti (11, 12), někdy bývá apel

[13] Srov.: „Klasické rétoriky rozlišují ironii jako tropos řeči (*ironia verbi*), jako způsob výkladu světa (*ironia vitae*) a jako způsob chápání lidské existence (*ironia entis*)" (Kraus 2004, 31).

vyjádřen nepřímo jako příslib či pozvání. Stich nejen vyzývá, ale také zve k účasti na úkolu, který je sice obtížný, ale právě proto žádoucí, lákavý (13, 14).

(11)
A toto bohatství je třeba poznat, duchovně zpracovat a také vydat v dobrých moderních edicích. (*Trochu bridelování a barokování vůbec*, JVV, 144)

(12)
Toto jsou události, u kterých bychom se měli v zmateném kolotání našich dnů zastavit a které bychom měli opravdu prožít a zažít. (*Strhující novinka*, JVV, 71)

(13)
[…] máme před sebou (i za sebou) sto padesát pobělohorských let, která jsou stále ještě dost tajemná, skrývají velké hodnoty, a tím snad budou, zvláště pro mladé odborníky a vzdělance, přitažlivá. (*Trochu bridelování a barokování vůbec*, JVV, 146)

(14)
Ale zároveň je to interpretační výzva zvláště pro mladou generaci odborníků. Vniknout plně a právě do tohoto textu nebude snadné ani brzké. O to víc to snad bude lákat. (*Malý otřes ve velkém polemickém tématu*, JVV, 286)

6.3 Varování

Chápeme-li apel jako výzvu k pozitivně hodnocené činnosti, varování je k apelu komplementární – poukazuje k tomu, co nastane, pokud výzvu nepřijmeme, nebo pokud neupustíme od činnosti negativně hodnocené. V ukázce 15 je vztah mezi apelem a varováním vyjádřen explicitně – *Jinak upadneme do marasmu*, v ukázce 16 je tento vztah spíše implicitní. Je tu také zjevný důležitý rys Stichova persvazivního působení: apelem ani varováním nevyvíjí autor na adresáta tlak, spíše mu předestírá možnosti, mezi nimiž se může rozhodnout.

(15)
Neznáme české 17. a 18. století jakožto sebevědomá a sebereflektující společnost […] V tom by mohly a měly hodně udělat dobré a své úrovně dbalé české časopisy a noviny. Jinak upadneme do marasmu, který s sebou přináší sebevědomá polovzdělanost a obecná dehistorizace veřejné mysli. (*Kopací míč Jungmann*, JVV, 227)

(16)
A ještě ono proč – to je neuralgický bod, kde se znovu a znovu musí rozhodovat každý jednotlivec a každá generace, zvláště její složka vzdělanecká. Odepíšeme-li to, co je před rokem 1900, anebo aspoň před rokem 1800, abychom se mohli plně věnovat postmodernímu vzrušivému víření, je to naše právo a naše rozhodnutí. Proti tomu lze postavit jen hlubokou zkušenost a přesvědčení, že výsledkem by byla budoucnost truchlivější než pláč. Život bez historizmu není přívětivý a plodný ani pro národy podrozvojové – což teprve pro národ, trvám, s minulostí kulturní už tisíciletou.
(*Jak (A PROČ VŮBEC) poznávat a učit (SE) starší českou literaturu(?)*, JVV, 154)

6.4 Adresát a cíl persvaze

Přestože jsou polemika, resp. polemičnost ve Stichově publicistice téměř všudypřítomné, jejím cílem a smyslem není, a to ani v případě těch textů, které lze jako celek zařadit k žánru polemiky, „ustanovit dominanci nad oponentem" (Homoláč 1998, 246), jak tomu v polemikách bývá. Souvisí s tím i výše zmíněný konstruktivní závěr jako Stichova modifikace žánru polemiky. Oponent přitom není – v tom se analyzované texty s žánrem polemiky shodují – adresátem, přestože je občas nepřímo i přímo oslovován. Přesněji řečeno, oponenti jsou samozřejmě v textovém ztvárnění subjektu adresáta zahrnuti, ale nejsou vlastními adresáty persvazivního působení textu. Důležitější než ti, s nimiž autor polemizuje, jsou ti, na něž apeluje a jež varuje.

Podobně jako implicitní subjekt autora i implicitní adresát je ztvárněn prostředky popsanými v předchozích oddílech, např. jako ten, kdo je schopen ocenit slovní hříčku či postřehnout rafinovanou práci s motivem. Vedle toho je ovšem adresát ztvárněn i explicitně, např. v ukázce 17 (z podstaty věci neúplným) výčtem, obecněji jsou těmi adresáty vzdělanci, kulturní a odborná veřejnost, a v rámci těchto navzájem se překrývajících skupin zvláště mladá generace, zmíněná např. výše v ukázkách 14 a 15.

(17)
To není běžná, řadová položka v naší produkci; to je událost prvního řádu, aspoň pro vyspělé sebevědomé a sebereflektující kulturní společenství. Jaká to příležitost pro učitele češtiny, spisovatele, redaktory, kulturní historiky a kulturní pracovníky hodné toho jména oslavit už letos, teď hned, čtyřstéjednadvacáté výročí smrti autora tohoto díla! (*Komenský aneb o slavení*)

Výše (odd. 5) bylo řečeno, že autor se na své čtenáře obrací prostřednictvím inkluzivního „My", viz např. formulace: *Co z toho všeho uděláme my a ti po nás, je věc už jiná. O to větší tíha historické odpovědnosti na nás dnes leží* (*Opět o názvu státu…)*. To je samozřejmě běžný prostředek publicistických textů, Stichova publicistika se ale významně liší v tom, že nekonstruuje žádné „Oni" jako protiklad k „My", že tomuto „My" nijak nelichotí (v historické perspektivě mu připisuje i problematické atributy[14]) a nepředpokládá názorové souznění mezi autorem a do „My" zahrnutým adresátem. Takto konstruované/pojmenovávané adresáty je teprve třeba přesvědčit, že – a to je vlastním cílem persvaze – minulost je živou součástí přítomnosti a jako takovou ji je třeba nejen znát, ale i prožívat, a je-li adresát příslušníkem elity, musí přijmout individuální zodpovědnost za to, aby se česká společnost stala sebevědomým a sebereflektujícím kulturním společenstvím (viz 17). Pomocí My čtenářům nesugeruje existenci společenství založeného na názorové jednotě, ale vyzývá, či spíš zve je k tomu, aby se podíleli na utváření společenství založeného na sdílené zodpovědnosti.

[14] Srov.: „*Až po polovině 19. století na ni důrazně upozornil moravský Julius Feifalik – to jsme však příliš nectili, protože jako jeden z prvních vystoupil s argumentovaným podezřením, že naše ‚starobylé' rukopisy jsou padělky*" (*Ach nastojte na mé hřiechy!*).

7. Autor v textu

Stejně jako je tomu u adresáta, i subjekt autora je v textech ztvárněn implicitně i explicitně. Výše jsme konstatovali, že na implicitním ztvárnění subjektu autora se podílejí nejen prostředky, které jsme nazvali „stichismy", ale v té či oné míře všechny ostatní popsané prostředky a postupy. Nyní ukážeme, že tam, kde je Stich v analyzovaných textech přítomen explicitně, vystupuje jako vědec (18), jazykový redaktor a korektor (19) a vysokoškolský učitel (20).

(18)
Budu vděčen za upozornění na analogii v českých dějinách a v české literární historii – já ji neznám. (*Malý otřes ve velkém polemickém tématu…*, JVV, 283)

(19)
Mám tu výhodu, nebo spíš smůlu, že jsem se musel po léta zabývat pravopisnými věcmi profesionálně, teoreticky a zároveň jsem se jako učitel, člověk zabývající se kulturou jazyka prakticky, a pak i jako korektor a redaktor dostával do situací zcela všedních, prozaických, z hlediska pravopisu životně syrových. To mi umožnilo vidět celou tu svízelnou záležitost z obou stran, nenazírat ji jen buď jako problém, o němž se pěkně medituje a na němž mohu předvádět své intelektuální mohutnosti, nebo jako záležitost čistě prakticistní. (*Dokolečka dokola – o tom českém pravopisu*, JVV, 56–57)

(20)
Kdyby se vysoké školy někdy přece jen rozhodly stávkovat, stal by se ze mě stávkokaz, nebo bych své studenty v těch dnech tajně zval k sobě domů nebo do hospody (s tím už mám dobré zkušenosti z minulého desetiletí). (*Co vlastně ohrožuje budoucí vzdělanost?*)

Jako *homo politicus* (tak se samozřejmě v nějaké míře projevuje i ve výše zmíněných rolích) vystupuje pak např. tam, kde komentuje vývoj česko-německých vztahů a vyjadřuje svou skepsi vůči tomu, zda lze nějakou historickou otázku vyřešit jednostranně a provždy.

(21)
Po více než třicet let jsem obcházel Prahou jako Kassandra a přesvědčoval své přátele, kolegy, a kdo se vůbec dal, že toto vše je klíčová, neuzavřená a vždy vyvolatelná otázka, ale obcházel jsem většinou bez úspěchu. (*Nový česko-německý dialog*, JVV, 176)

Ve většině analyzovaných textů se objevuje alespoň malá zmínka o Karlu Havlíčkovi, v případě připomínky Haisovy písně *Spi, Havlíčku, v svém hrobečku* až komicky neústrojná.[15] Následující dvě ukázky dokládají, jak silný byl Havlíčkův vliv na Stichovu představu o vlastním veřejném působení. V ukázce 22 se k němu hlásí, když své pojetí nacionalismu vysvětluje tím, že dobře poznat a prožít může člověk jen osudy jednoho (v jeho případě ovšem dalších tří, totiž slovenského, polského a slovinského) národního společenství.

[15] Viz článek *Jak (A PROČ VŮBEC) poznávat a učit (SE) starší českou literaturu(?)*, JVV, 152.

(22)
Vždycky se mi zdál velmi srozumitelný a přijatelný Havlíčkův názor, že takzvaný kosmopolitismus je sice ušlechtilý a žádoucí, avšak, bohužel, nereálný. Lidská existence je podle něho v prostoru i času natolik omezená, že nejsme s to obsáhnout a myšlenkově i citově zvládnout víc než dílek všelidské skutečnosti a zkušenosti. Jen ten můžeme účinně a plodně přijmout, prožít a snad i trošku obohatit […]. (*Aby nepřišla hydra*, JVV, 64)

V ukázce 23 připomíná Havlíčkův verš, který jako editor použil v názvu havlíčkovského výboru, a přihlašuje se tak k Havlíčkovu realismu, přesvědčení, že má smysl se o něco pokoušet i tehdy, když je naděje na úspěch pramalá.

(23)
[…] těžko si dělat iluze, že by zrovna těchto několik řádek věci změnilo. Ale přece jen aspoň trošičku… Havlíček má zdánlivě hořký verš „Stokrát plivni do moře, ono se nezpění"; je v něm však i kousek urputné naděje. A co když třeba postoprvé? (*Komenský aneb o slavení*)

Místo závěru

Stichovy publicistické texty tvoří celek jednotný co do funkce, stylu, smyslu a v neposlední řadě subjektu autora, explicitně i implicitně ztvárněného jakožto veřejně působící osoba. Osobnost Alexandra Sticha je nejvíce přítomná v tom, co napsal o malém českožidovském obchodníkovi Šimonu Welsovi.

Ví, že člověk je mraveneček a že jeho čas je mžik, ale právě proto nenechá minout nepovšimnuto nic, co toto jepičí hemžení zhodnocuje a povznáší, co oslabuje zlobu, hořkost, a co posiluje lidskou sympatii, soudržnost a důstojné, neokázalé a nenápadné sebevědomí. (*O jednom českožidovském vzpomínání a trochu o memoárech vůbec*, JVV, 106)

LITERATURA

a) Prameny

Stich, A. (2004). *Jazykověda – věc veřejná* (dále JVV), ed. V. Petrbok. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Seznam publicistických textů A. Sticha
1990
Ať žije český furor ortographicus. *Literární noviny* 1 (24): 7, 14, otištěno v JVV.
Jazyk a právo. *Přítomnost* 1 (5): 14–15.
Proč a kam se máme vracet? *Literární noviny* 1 (25): 1.
1991
A co jazyk? *Přítomnost* 2 (7): 26.
Slovinsko v nás. *Přítomnost* 2 (8): 11.
Kdo co… je… Jan Neruda. *Přítomnos*t 2 (8): 24.
Ach nastojte na mé hřiechy! *Literární noviny* 2 (25): 4.
Poslyšte, vlastencové, upřímní krajanové… *Literární noviny* 2 (33): 4–5.
1992
Svátek jazyka slovenského (item poněkud i českého). *Literární noviny* 3 (3): 4, otištěno v JVV.
Komenský aneb o slavení. *Přítomnost* 3 (3): 20–21.

Jak mluvíme a co si o tom myslíme. *Literární noviny* 3 (26): 4–5.
Děkuji vám za pozornost – rádo se stalo. *Literární noviny* 3 (51–52): 1, 7, otištěno v JVV.
Opět o názvu státu – snad ne ad infinitum. *Přítomnost* 3 (8): 24–25, otištěno v JVV.
1993
Aby nepřišla hydra. *Literární noviny* 4 (8): 4, otištěno v JVV.
Dokolečka dokola – o tom českém pravopisu. *Literární noviny* 4 (1): 6, otištěno v JVV.
Následující velikonoční text spasitedlného rozjímání o umučení Páně. *Literární noviny* 4 (14): 8–9.
O jednom českožidovském vzpomínání a trochu o memoárech vůbec. *Literární noviny* 4 (27): 6–7, otištěno v JVV.
Pravopisná Valpuržina noc. *Lidové noviny* 6 (168): 6.
Případ Karla Sabiny aneb Nebuď fízl! *Literární noviny* 4 (13): 6, otištěno v JVV.
Strhující novinka. *Literární noviny* 4 (10): 6, otištěno v JVV.
Váš je Hus, i Nepomuk, i Cyril. *Literární noviny* 4 (30): 1, 3, otištěno v JVV.
Život v Kotcích. *Literární noviny* 4 (11): 11, otištěno v JVV.
Zpráva o tom, jak vlastně mluvíme. *Literární noviny* 4 (20): 6.
1994
Komenský, Bolzano a utopie. *Literární noviny* 5 (22): 7, otištěno v JVV.
Návrat Fridricha-Bedřicha Bridela. *Lidové noviny* 7 (113), Národní 9 [příloha] (20): II.
Trochu bridelování a barokování vůbec. *Literární noviny* 5 (31): 7, otištěno v JVV.
Vavřinec Lebeda O orthographické dobropýsebnosti, *Literární noviny* 5 (8): 4–5, otištěno v JVV.
1995
Jak (A PROČ VŮBEC) poznávat a učit (SE) starší českou literaturu(?). *Literární noviny* 6 (9): 6, otištěno v JVV.
Kopací míč Jirásek. *Literární noviny* 6 (1): 1, 6, otištěno v JVV.
Něco o národu a jazyku. *Lidové noviny* 8 (8): 5.
Nový česko-německý dialog. *Literární noviny* 6 (20): 1, 3, otištěno v JVV.
O andělích a ďáblech v baroku i v nás. *Lidové noviny* 8 (18), Národní 9 [příloha] (3): II.
Smetanovský a barokologický čin v Plzni. *Literární noviny* 6 (15): 4–5.
Sto let sporu o smysl českých dějin. *Lidové noviny* 8 (101), Nedělní Lidové noviny [příloha] (17): VII.
Útěcha z filologie, *Literární noviny* 6 (43): 4.
Medotekoucí chvála a srdcervoucí žal. *Literární noviny* 6 (22): 7.
Veršující mouřenín. *Literární noviny* 6 (39): 6, otištěno v JVV.
Zpráva o vzdělanosti budoucích učitelů. *Literární noviny* 6 (36): 1, 6, otištěno v JVV.
1996
Posel z Budče. *Literární noviny* 7 (7): 5.
Návrat kazatelů(v). *Literární noviny* 7 (8): 7, otištěno v JVV.
Kopací míč Jungmann. *Literární noviny* 7 (35): 1, 3, otištěno v JVV.
Země beze jména? *Literární noviny* 7 (44): 4, otištěno v JVV.
Dvě kulturní svítedlnice – Vysoké Mýto a Rakovník. *Literární noviny* 7 (45): 1, 4–5, otištěno v JVV.
Význam slova není ukryt ve slovníku. *Lidové noviny* 9 (76): 10.
Školné a motivace vysokoškolských studentů. *Lidové noviny* 9 (180): 9.
1997
Aby všickni jazyk ve vážnosti měli… *Lidové noviny* 9 (21): 9, otištěno v JVV.
Co vlastně ohrožuje budoucí vzdělanost? *Lidové noviny* 10 (38): 11.
O česko-německém narovnávání. *Literární noviny* 8 (13): 1, 3, otištěno v JVV.
Hradec Králové: opakujme si (slovesné) baroko. *Literární noviny* 8 (46): 7.
Bible jakožto skutečnost a mocnost kulturní. *Literární noviny* 8 (51/52): 1, 5, otištěno v JVV.
O stavu společenských věd a vysokých škol. *Lidové noviny* 10 (263): 11.
1998
Pocta bohemistů Univerzitě Karlově. *Literární noviny* 9 (34): 1, 7.
Malý otřes ve velkém polemickém tématu aneb Země dobrá, to jest země česká. *Literární noviny* 9 (50): 1, 4, otištěno v JVV.
1999
Neodbytný Josef Jungmann, *Literární noviny* 10 (1): 11.

Šlechetné bouchnutí do stolu čili Jazykový zákon. *Lidové noviny* 12 (219): 11, otištěno v JVV. *2000*
Nebohé Lucerny, *Divadelní noviny* 9 (5): 12.

b) Odborná literatura

Bláha, O. 2006. Český cit filologický. *Aluze* 10 (2): 129–130.
Hausenblas, K. 1984. Texty, komunikáty a jejich komplexy. *Slovo a slovesnost* 45 (1): 1–7.
Homoláč, J. 1998. Polemika jako žánr. *Česká literatura* 46 (3): 236–268.
Chromý, J. 2006. Alexandra Sticha Jazykověda věc veřejná. *Naše řeč* 89 (1): 33–34.
Kraus, J. 1994. Žánr polemiky v politickém a filozofickém díle T. G. Masaryka. In *O Čapkových Hovorech s TGM*, ed. F. Daneš a S. Čmejrková, 53–58. Praha: Academia.
Kraus, J. 2004. *Rétorika a řečová kultura*. Praha: Karolinum.
Křístek, M. 2017. Vertikální členění textu. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, ed. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová. https://www.czechency.org/slovnik/VERTIKÁLNÍ ČLENĚNÍ TEXTU
Malura, J. 2013. Lingvoliterární (filologická) metoda Alexandra Sticha a studium literatury raného novověku. *Listy filologické* 136 (3–4): 489–502.
Martínek, F. 2006. Jazykověda – věc veřejná. *Slavia* 75 (3): 314–316.
PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého.* 1935–1957. https://psjc.ujc.cas.cz/
Petrbok, V. 2004. O jazyce, čtenářích a patosu. Doslov. In A. Stich, *Jazykověda – věc veřejná*, 318–329. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
Stich, A. 1974. Problematika publicistického funkčního stylu a jeho konfrontačního studia v rámci slovanských jazyků. In *Stylistické studie I*, ed. F. Havlová a A. Stich, 33–54. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.
Stich, A. 1992. Publicistický styl v soustavě funkčních stylů. *Stylistyka* 1: 98–106.
Stich, A. 1993. On the Beginnings of Modern Standard Czech. In *Studies in Functional Stylistics*, ed. J. Chloupek a J. Nekvapil, 92–98. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
Stich, A. 1996. Neologismy a slovní hříčky v publicistickém slohu Karla Havlíčka. In A. Stich, *Od Karla Havlíčka k Františku Halasovi*, 15–45. Praha: Torst.
SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého*. 1960–1971. https://ssjc.ujc.cas.cz/
Syn_v11: Korpus SYN, verze 11 ze 14. 12. 2.022. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2022. https://www.korpus.cz
Šebek, J. 2007. Literárněvědná metodologie Alexandra Sticha. *Česká literatura* 55 (4): 479–516.
Toušek, M. (= A. Stich) 1981. Tři kapitoly o českém baroku. I. K Jiráskovu pojetí českého baroka, 187–244. *Wiener Slawistischer Almanach* 8. Wien: Gesellschaft zur Förderung Slawistischer Studien.
Žaža, S. 2017. Hendiadys. In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, ed. P. Karlík, M. Nekula a J. Pleskalová. https://www.czechency.org/slovnik/HENDIADYS

Mgr. Kamila Mrázková, Ph.D.
Ústav pro jazyk český AV ČR
mrazkova@ujc.cas.cz

doc. PhDr. Jiří Homoláč, CSc.
Ústav pro jazyk český AV ČR
homolac@ujc.cas.cz

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOLOGICA 1/2024

Editor: Petr Mareš
Obálku navrhla a graficky upravila Kateřina Řezáčová
Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1
www.karolinum.cz
Praha 2024
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

ISSN 0567-8269 (Print)
ISSN 2464-6830 (Online)
MK ČR E 19831

Objednávky přijímá Filozofická fakulta Univerzity Karlovy,
nám. Jan Palacha 2, 116 36 Praha 1
(books@ff.cuni.cz)